

İHYA

İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi
International Journal of Islamic Studies

KUR'ÂN'A GÖRE AİLEYİ AYAKTA TUTAN BAZI KAVRAMLAR VE BU BAĞLAMDA HZ. İBRÂHİM'İN ÖRNEKLİĞİ

SOME CONCEPTS THAT KEEP THE FAMILY ALIVE ACCORDING TO THE QUR'AN
AND THE EXAMPLE OF PROPHET ABRAHAM

Şuayip KARATAŞ

Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı. suaybk@hotmail.com, orcid.org/0000-0002-8261-1491

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received: 28 Ekim 2020/ 28 October 2020
Kabul Tarihi / Accepted: 7 Kasım 2020 / 7 November 2020
Yayın Tarihi / Published: 15 Ocak 2021 / 15 January 2021
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Ocak-Bahar/ January – Spring 2021
Cilt / Volume: 7, Sayı / Issue: 1, Sayfa / Pages: 344-371.

Cite as / Atıf: Karataş, Şuayip. “Kur'ân'a Göre Aileyi Ayakta Tutan Bazı Kavramlar ve Bu Bağlamda Hz. İbrâhîm'in Örneklîği [Some Concepts That Keep The Family Alive According to the Qur'an and the Example of Prophet Abraham]”. İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi- İhya International of Islamic Studies 7/1 (Ocak/January 2021), 344-371.

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Öz

Kur'an-ı Kerim'de "ehl" ve "âl" olmak üzere iki farklı kelimeyle ifade edilen aile kavramına pek çok âyette yer verilmiş; ailede eşlerin karşılıklı hak ve görevleri, evlenme, boşanma ve miras gibi bazı konular açıklanmış, ailenin eşler için bir sekine yeri oluşuna dikkat çekilmiştir. Hz. Âdem'le birlikte eşinden de bahsedilmiş olması, insanın yalnız bir varlık olmadığına; evlatlarından haber verilmiş olması ise ailenin insanlık tarihiyle yaşıt bir kurum olduğuna ve önemine işaret olarak değerlendirilebilir. Bu nedenle, Kur'an'ın aileye bakışını Kur'an'da bahsedilen bazı peygamber ailelerini ele almak suretiyle tespit etmek ve bu konuda bazı çıkarımlar yapmak mümkün gözükmetedir. Kur'an'da peygamber ailelerinden farklı örnekler sunularak aile fertleri evrensel birer rol model olarak tanıtılmakta, peygamberlerin aileleriyle yaşadıkları bazı hadiseler anlatılmaktadır. Bu çalışmada öncelikle, "ehl" ve "âl" kelimeleri üzerinden "Kur'an'da aile kavramı" ele alınmış; ardından Kur'an'a göre aileyi ayakta tutan sevgi, sadakat ve güven kavramları irdelenmiş; daha sonra ise bu kavramlar bağlamında Kur'an'da rol model olarak sunulan Hz. İbrâhîm'in örnekliği üzerinden bazı durum tespitleri yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Aile, Ahlâk, Hz. İbrâhîm.

Abstract

In the Qur'an, the concept of family is expressed with two different words; "ehl" and "al" and they are used in many verses. In these verses some issues such as mutual rights and duties of spouses in the family, marriage, divorce and inheritance were explained, and it was noted that the family has a "sekine/quiescence" for spouses. The fact that his wife was also mentioned along with Prophet Adam can be considered as a sign that man is not a lonely being. The mention of his children signifies that the family is an institution as old as human history, and that the family is of a great importance. For this reason, it seems possible to determine the view of the Qur'an on the family institution or making some deductions, by giving examples from some of the families of the prophets mentioned in the Qur'an. In the Qur'an, different examples from the families of the prophets are presented and family members are introduced as universal role models, and some of the events that the prophets experienced with their families are described. In this study, first, the concept of "family" in the Qur'an was discussed through the words "ahl" and "al". Then, the concepts of love, loyalty and trust that keep the family alive according to the Qur'an were examined. After that within the scope of these concepts, some determinations were made based on Prophet Abraham example.

Keywords: Tafseer, The Qur'an, Family, Morality, Prophet Abraham.

Extended Abstract

When one browse through human history, it is easy to see that the family had a great duty in the process of people transforming into communities and played a great role for the nations and societies. In this sense we might say that the foundation of mankind lies in the family. Looking at the history, it is understood that the first society was formed from the family. While this subject is explained in the Qur'an, it is stated that the first human being created was Adam and that Adam and his wife lived as a family. In order to direct people's beliefs and behaviors in the community, messages are given through individuals, and sometimes through a community or communities.

It is brought to people's attention in the Qur'an that the foundation of the family, which is the strongest and most effective institution of social unity and togetherness, consists of love and compassion. In one of the verses of Qur'an it is emphasized that the two genders are created to find peace in each other and in order to ensure that they are created with love and passion towards each other in nature and that this situation is a proof of the existence of Allah. According to this, people who have not met before, establish a home with a marriage bond and live together and really feel love for each other. It's like couples who have chosen each other way before in time, and they feel a great level of intimacy.

In both Qur'an and Sunnah, family is projected as an institution that requires a great elegance in its foundation, has a different function through its each member and is accepted as the core of the society in this sense. The family, which is peaceful institution, is a source of joy and happiness, and a religion-centered bond is established between family members with the suggestions of the Qur'an. In this context, since Qur'an accepts family as an honorable institution, it qualifies the spouses, and the relationship between them as the protector of this institution, as the "strong commitment".

In the Qur'an, men and women of faith are described as spouses and friends of each other, and it is stated that they are obliged to recommend the good and the beautiful to each other and to avoid evil. Spouses are also likened to a dress that covers each other's privacy. With this analogy, it is stated that the spouses meet some of their basic needs that cannot be solved in any other way, within legitimate limits, with peace and happiness, that they embellish each other by covering each other's faults like a dress in the family environment, and thus find peace.

Just as Qur'an provides exemplary information and events about the message it intends to convey to its addressees; it mentions prophets as an example for family. At this point, many principles and codes that will expand the horizons of the addressees and enlighten their path are explained in the Qur'an by conveying sections from the family lives of some prophets. Looking at some of the moral principles that strengthen family ties and protect the family against all kinds of risks, and prophet Abraham's example in this sense, it is understood that the importance of the family and the need for the family will never change even if the place and time do. Hence, a Muslim is supposed to follow the changes closely on one hand and keep on living without compromising the principles and rules about the family that are mentioned in the Qur'an and Sunnah on the other.

Just as the unity and togetherness of the society starts in the family and covers the whole society, social disintegration will start in the family first. In the families with a strong foundation, though some difficult times might occur, it would be possible to pull the family together, solve the problems and reestablish the family bonds by maintaining the dynamics that keep a family together such as love, loyalty and trust.

Prophet Abraham and his family, which is emphasized in the Qur'an as a distinguished family, constitute an exemplary family for Muslims in terms of behavior patterns. In addition to be an example of obedience, submission and sacrifice, it is possible to see the example of love, loyalty and trust in prophet Abraham's dialogues with his son Ismail. In the study, some behavioral characteristics of Abraham, who experienced the peak of his submission to Allah, patience and trust, were determined through the example described in the Qur'an. Accordingly, it is important for the child to show love and respect to his parents in any condition, time or place, and for the parents to love their children, to give good advice and to always show affection.

The fact that Qur'an talks about the family of Abraham who lived long before the Qur'an was revealed reminds us some of the forgotten moral codes as it did to the first addressees of it. Therefore, it is safe to say that the situations that were laid down within the Abraham story are still up to date. And one might conclude that the relationship between the family members should be based on moral principles such as love, respect and trust. The real source of the problems and difficulties of modern day's families can be traced back to the lack of these values.

GİRİŞ

Toplumun en küçük ve en temel yapı taşı olan aile, genel bir ifadeyle doğum, evlilik ve süt bağıyla birbirine bağlı bireylerin meydana getirdiği sosyal kurum,¹ en dar haliyle ise anne-baba ve varsa çocuklardan meydana gelen topluluk olarak ifade edilmektedir.² Aileyi meydana getiren fertler, zamana, coğrafi bölgeye, iktisadi ve sosyal unsurlara göre farklılık gösterebildiğinden³ geniş kapsamlı bir tarifile, aynı çatı altında yaşayan, kan bağına sahip, aynı ırk ve atadan gelen akraba ve yakınlar topluluğuna (sülâle) da aile denilebilmektedir.⁴ Ayrıca aile, sosyoloji, psikoloji, biyoloji, tarih, din, ahlak ve hukuk olmak üzere, ailenin çeşitli fonksiyonlarının ön plana çıkarıldığı yedi temele dayanan bir kurum olarak da tarif edilmiştir.⁵

Toplumla olan bağı yadsınamaz bir gerçek olan aile kurumu, haddizatında sadece bireyi meydana getirmekle kalmaz aynı zamanda “aile-insan-toplum” arasında kurduğu ilişki ağıyla da bireyi doğrudan doğruya hayatın merkezine koyar. Buna göre, insanın toplumsal hayattaki konumunu, ilk olarak ailede aldığı eğitim, gelenek, görenek ve terbiye istikametinde göstereceği ifade edilebilir. Toplumun en küçük yapı taşı olması hasebiyle aile, fertlerini iyi ve kaliteli olarak yetiştirip topluma kazandırdığı ölçüde görevini yerine getirmiş sayılacaktır. Milletlerin ve toplumların inşasında en etkin göreve sahip olan ailenin toplum için önemi tam da burada ortaya çıkmaktadır. Bu manada fıtratı yönüyle sosyal bir varlık olan insanoğlu açısından içtimaî hayat ne derece önemliyse toplum için insanın özünü oluşturan aile de o derece önemlidir. Buna göre aile, toplumda en küçük olma vasfına karşın toplumların temelini oluşturması hasebiyle en büyük role sahiptir.

Toplumsal olarak aile, milletlerin kimlik, tasavvur ve ideallerini geleceğe taşıyan kültürel değerlerin koruyucusu olan önemli bir kurumdur. Bu nedenle aile, kültür ve medeniyetin temel yapı taşları olan varlık, inanç, değer ve ideal gibi unsurların yeni kuşaklara aktarıldığı en mühim kurumlardandır. Bu yönüyle ortak bir bilinç ve duruş oluşturma bakımından medeniyet dinamiklerinin en önemlileri arasında da zikredilebilir.

İnsanoğlu, gözünü dünyaya ilk açtığı anda ailesi içinde hayata tutunur. Bu ortamda şahsiyetini elde eder, gelişir ve sosyalleşir. Yetişkin bir birey olduğunda da gerçek mutluluğu ve huzuru, evlenerek kurduğu yuvasında bulur. Diğer bütün mutluluklar aslında aile huzurunun birer türevi olarak değerlendirilebilir. Bu durum “Sizi bir tek bir nefisten/candan yaratan, ondan da yanında huzur bulsun, mutlu olsun diye eşini yaratan O’dur...”⁶ şeklindeki

¹ Hayreddin Karaman, *İslâm’da Kadın ve Aile*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1995), 197-198.

² Paul Foulquie, *Pedagoji Sözlüğü*, çev. Cenap Karakaya, (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1994), 6.

³ Mehmet Akif Aydın, “Aile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/196.

⁴ İlhan Ayverdi, *Misalli Türkçe Sözlük* (İstanbul: Kubbealtı, 2011), “Aile”, 1/63; Sefa Kılıçoğlu vd. *Meydan Larousse*, (İstanbul: Meydan Yayınevi, 1969), “Aile”, 1/190.

⁵ Yümni Sezen, *Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 1990), 116-117.

⁶ el-A’raf 7/189; ez-Zümer 39/6.

ifadeden de anlaşılacağı üzere insanın yaratılış serüveninde somut bir şekilde görüldüğü gibi her bireyin fitratına yerleştirilmiştir.⁷

Aile insanlık tarihiyle yaşıt bir kurumdur. Kur'ân'da anlatıldığına göre ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Âdem tek başına bırakılmamış, yanında eşi de yaratılmıştır.⁸ Böylelikle insanlık tarihinin ilk ailesi kurulmuştur.⁹ Ayrıca Hz. Âdem'den bahseden âyetlerde onun evlatlarından haber verilmesi, aile kurumunun insanlıkla yaşıt olduğuna ve bu kurumun insan hayatının merkezinde bulunduğu işaret olarak anlaşılabilir. Kur'ân'da insanlığın ilk atası olan ilk erkek ve ilk kadına dair kullanılan ifadeler, cennet gibi istenilen her şeyin bol bulunduğu, hiçbir yokluk ve kıtlığın olmadığı bir yerde bile insanoğlunun kendisiyle huzur bulacağı bir eşe muhtaç olduğu gerçeğine işaret etmesi bakımından önemlidir.¹⁰ Ayrıca Hz. Âdem ve eşinin ihtiyaç duydukları bu huzur ve sükûnete, zorlu ve çetin bir dünya hayatı yaşayan âdemoğlunun fazlasıyla ihtiyaç duyduğu da açıktır.¹¹

İnsanlık tarihinin her döneminde olduğu gibi günümüz dünyasında da aile kurumu önemini korumaktadır. Fakat her dönemin kendine has sorunlarıyla karşılaşan aile kurumunu, özellikle günümüz toplumlarında maruz kaldığı sıkıntılarını ve problemlerini gündeme almayı gerekli kılmaktadır. Bazı değerlerin erozyona uğradığı, bireyselliğin ve bencilliğin içerisinde huzurun ve mutluluğun kaybedildiği, özellikle aileyi ayakta tutan sevgi, sadâkat, güven gibi temel kavramların maddî kaygı, gösteriş ve özentiyeye hapsedilerek buharlaştırıldığı, lüks yaşantı, aşırı tüketim ve güç tutkusu gibi durumların harekete geçirdiği dünyevileşme hastalığının hayatı çepeçevre ihata ettiği modern çağda, bu durumdan en fazla etkilenen kurumların başında aile gelmektedir. Geline bu aşamada aile kurumu içerisinde Kur'ân ve sünnet kaynaklı güzel ahlâk ve hasletlerden uzak kalan insanın sadece aileyle sınırlı kalmaksızın bazı toplumsal olaylara duyarsızlaştığı, çevresiyle, tabiatla, kainatla ve nihayetinde yaratıcısıyla olan ilişkilerinde iletişim sorunu yaşadığı gözlemlenmektedir.

Ailede yaşanan problemler, toplumun yapı taşı oluşturması hasebiyle zamanla cemiyetin genel sorunları haline gelmiş ve çözülen aile yapısının geldiği durum endişe verici boyuta ulaşmıştır. Bu nedenle temel ilkelerini Kur'ân ve sünnetten alan aile yapısının ve aileyi ayakta tutacak dinamik kavramların tekrar hatırlanması elzemdir. Buna göre mekân ve zaman değişse de aile kurumunun ehemmiyeti önemi ve aileye duyulan ihtiyaç değişmeyeceğinden, Müslüman'ın bir yönüyle dünyadaki değişimi takip etmesi diğer bir yönüyle de Kur'ân ve Sünnetin aile kurumu hakkında öngördüğü ilkeleri iyi bilmesi ve tatbik etmesi gerekmektedir.

Kur'ân'da, sosyal birlikteliğin en üst düzeyde sevgi, sadâkat, merhamet, adâlet, güven, yardımlaşma, doğruluk, iyilik, ihsân ve Allah korkusu gibi dinamiklerin göz önünde

⁷ Ahmet Yaman, *Ahlak ve Hukuk Ekseninde Aile Hayatımız*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), 9.

⁸ el-Bakara 2/35; el-Mâide 5/27; el-A'raf 7/19, 23; Tâhâ 20/117-119.

⁹ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979), 3/1274-1275.

¹⁰ Ahmet Akbaş, *Kur'ân'da İnsanın Mutluluğu*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015), 310.

¹¹ Abdurrahman Ateş, *Kur'ân'da Huzur ve Sükân*, (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 54.

bulundurulması başta aile kurumuyla korunması ve devam ettirilmesi bazı hususunda tavsiyelerde bulunmaktadır. Bu anlamda “Ey inananlar, kendinizi ve ailenizi yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun!...”¹² âyetiyle de ailenin korunup gözetilmesinin ve yüceltilmesinin gerekliliği vurgulanmıştır. Hz. Peygamber de birçok hadisinde ve uygulamasında evliliğe teşvik etmiş,¹³ gençleri evlendirmenin ve yuva kurmalarında yardımcı olmanın büyük bir iyilik olduğuna dikkat çekmiş,¹⁴ özellikle “Evlenmek benim sünnetimdir, sünnetimden yüz çeviren ise benden değildir.”¹⁵ ifadeleriyle de evliliğin önemini vurgulamıştır.

Kur’ân’da, inanan erkekler ve kadınlar birbirlerinin eşleri ve dostları olarak nitelenmiş, onların birbirlerine karşı iyiyi ve güzeli tavsiye etmekle, kötüden de sakındırmakla yükümlü oldukları bildirilmiştir.¹⁶ Ayrıca eşler, birbirlerinin mahremiyetlerini örten birer elbiseye benzetilmiştir.¹⁷ Bu benzetme ile eşlerin, meşru sınırlar içerisinde, huzur ve mutlulukla başka şekilde giderilmesi mümkün olmayan temel bazı ihtiyaçlarını aile ortamında birbirlerinin kusur ve ayıplarını adeta bir elbise gibi örterek birbirini güzelleştirdikleri ve bu şekilde huzur ve sükûna erdikleri ifade edilmektedir.¹⁸

Eşlerin birbirine bağlılıklarını ve dostluklarını gösterecekleri en iyi kurum şüphesiz aile yuvası olması hasebiyle Kur’ân’da, erkekler, eşlerinin görüp gözeteni, kollayanı olarak nitelendirilmiştir.¹⁹ Hz. Peygamber de erkeği ailesinden, kadını da evinden mes’ul birer çobana benzetmiştir.²⁰ Bu minvalde o, ailesini savunduğu esnada öldürülen kimsenin şehit mertebesine ulaşacağı müjdesini de vermiştir.²¹ Dolayısıyla Kur’ân ve sünnette ifade edilen evlilik kurumunun bir ast-üst ilişkisinden ziyade bir dostluk ve arkadaşlık ilişkisini ihtiva ettiği anlaşılmaktadır.²²

Kur’ân ve sünnette aile kavramı, oluşumunda en üst seviyede hassasiyet gerektiren, içerisinde bulunan her üyesiyle ayrı bir fonksiyon barındıran, bu anlamda toplumun çekirdeği olmakla birlikte toplumu ayakta tutan bir kurum olarak ifade edilmektedir. Huzur ortamı olan aile, insanın sevinç ve mutluluk kaynağı olması yönüyle Kur’ân’ın emir ve telkinleriyle üyeleri arasında din merkezli bir bağ kurulmaktadır. Bu bağlamda Kur’ân, aileyi şerefli bir kurum

¹² et-Tahrîm 66/6.

¹³ Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sabîhu’l-Buhârî*, thk. Mustafa Dîb el-Buğa. (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1987), “Nikâh”, 1; Ebu’l-Hüseyn el-Kuşeyrî el-Müslim, *Sabîh-u Müslim*, thk. Muhammed Fuâd ‘Abdübâki. (Beyrut: Dâru İhyâ’i’t-Türâsî’l-‘Arabiyye, ts.), “Nikâh”, 8. Âyetler için bk. en-Nisâ 4/3; en-Nür 24/32.

¹⁴ İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. (Beyrut: Dâru’l-Fikr, ts.), “Nikâh”, 49.

¹⁵ Bk. Buhârî, “Nikâh”, 1; Müslim, “Nikâh”, 8.

¹⁶ et-Tevbe, 9/71.

¹⁷ el-Bakara, 2/187.

¹⁸ Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 1/670.

¹⁹ en-Nisâ 4/34.

²⁰ Müslim, “İmâre”, 20.

²¹ Ahmed b. Şuayb Ebû Abdîrrahmân en-Nesâî, *Sünenün’-Nesâî*, thk. ‘Abdu’l-Fettâh Ebû Ğudde. (Halep: Mektebü’l-Matbûâtî’l-İslâmî, 1986), “Tahrîmu’d-Dem”, 23.

²² İ. Hakkı Ünal, “Kur’ân ve Sünnet Verileri Işığında Aile”, *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi* 12 (2011), 7.

olarak gördüğü için eşleri, bu müesseseyi koruma noktasında aralarındaki birlikteliği ve ilişkiyi “sağlam söz”²³ (مِيثَاقًا غَلِيظًا) olarak ifade etmektedir.²⁴

Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Âdem ve eşi,²⁵ İmrân Ailesi,²⁶ Hz. Meryem ve Hz. İsâ,²⁷ Hz. Zekeriya ve ailesi,²⁸ Hz. İbrâhîm ve Hz. İsmâîl,²⁹ Hz. Musa ve Hz. Harun,³⁰ Hz. Yusuf ve kardeşleri,³¹ Hz. Peygamber'in ailesi (Ehl-i Beyt),³² Lokmân (a.s.) ve oğlu,³³ Hz. Eyyûb ve eşi,³⁴ Hz. Musâ ve kayınpederi Hz. Şu'ayb³⁵ gibi ailelerin anlatılan ailevi durumlarını olumlu örnekler arasında saymak mümkündür. Bunların haricinde Hz. Âdem'in oğulları,³⁶ Hz. İbrâhîm ve babası,³⁷ Hz. Ya'kup ve oğulları,³⁸ Hz. Lût'un ve Hz. Nûh'un aileleri,³⁹ Hz. Yûsuf'un efendisinin eşi⁴⁰ ve Ebû Leheb ve karısı⁴¹ gibi örnekler ise olumsuz örnekler grubunda sayılabilir.

Bazı âlimlere göre “yeni bir eser (şu) yedi meseleden münhasıran birini ele almalıdır: Orijinal bir şey meydana getirmek, eksik olanı tamamlamak, karmaşığı aydınlatmak, uzun olanı özetlemek, düzensizi tanzim etmek, dağınık olanı toplamak ve hatalı olanı düzeltmek.”⁴² Günümüzde bu koşullar “bilimsel ve orijinal olma” diye ifade edilmektedir. Bu çalışma için düzensizi tanzim etmek veya dağınık olanı toplamak seçenekleri uygun görülebilir. Bu yönüyle tabi ki konuyla ilgili benzer çalışmalar daha önceden yapılmış olmakla birlikte⁴³ çalışmamız bazı önemli kavramları merkeze alması ve bu kavramlar üzerinden rol model peygamberin diyaloglarını incelemesi açısından diğerlerinden ayrılmaktadır.

Bu çalışmada ilk olarak Kur'ân'da aileye dair kullanılan “âl” ve “ehl” kavramları tahlil edilecektir. Ardından, Kur'ân'da geçen ve aileyi ayakta tutan kavramlar olarak ifade

²³ Bk. en-Nisâ 4/21.

²⁴ Ahmet Özdemir - Mansur Teyfur, *Kur'an'da Aile Meşhuru*, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2017), 34.

²⁵ el-Bakara 2/35-37.

²⁶ Âl-i İmrân 3/35-37.

²⁷ Âl-i İmrân 3/42, 43; Meryem 19/30-32; et-Tahrîm 66/12.

²⁸ Meryem 19/2-6, 12-15.

²⁹ el-Bakara 2/127-128, 131-132; İbrâhîm 14/35, 40-41; Meryem 19/54-55; es-Sâffât 37/100-102.

³⁰ El-A'râf 7/142,150-151; el-Kasas 28/34-35.

³¹ Yûsuf 12/88-92. Hz. Yûsuf'un kardeşleriyle olan hayat hikayesinde onun davranışı olumlu örnek olmakla birlikte; onların Hz. Yûsuf'a karşı davranışları olumlu örneklerden değildir.

³² el-Ahzâb 33/28-34.

³³ Lokmân 31/13-19.

³⁴ Sâd 38/43-44.

³⁵ el-Kasas 28/23-28.

³⁶ el-Mâide 5/27-31.

³⁷ Meryem 19/42-48.

³⁸ Yûsuf 12/7-10.

³⁹ Hûd 11/ 40-46; et-Tahrîm 66/10.

⁴⁰ Yûsuf 12/23-26, 35.

⁴¹ Tebbet 1-5.

⁴² Muhammed Abdullah Draz, *Kur'ân Ahlâkı*, çev. Emrullah Yüksel - Ünver Günay, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2009), 15.

⁴³ Farklı çalışmaların bazıları için bk. Ahmet Küçük. “Günümüzde Aile ve Kur'ân'dan Örnek Aileler”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi (TADER)* 3/2 (Ekim 2019): 408-442; İ. Hakkı Ünal, “Kur'an ve Sünnet Verileri Işığında Aile”, *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi* 12 (2011), 6-9; İsa Kanik, “Kur'ân Kıssalarında Ailevi İlke ve Değerler”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/2 (Ekim/October 2020), 256-286.

edilebilecek, pek çok kavram olmakla birlikte çalışmanın çok uzamaması için önemlerine binaen seçilen, sevgi, sadakat ve güven kavramları ele alınacak ve aile için önemi kısaca ifade edilmeye çalışılacaktır. Daha sonra ise Kur'ân'da sunulan çok sayıda örnek arasından seçilen Hz. İbrâhîm ve Hz. İsmâîl ailesi üzerinden bazı tespitler yapılacaktır. Bu tespitlerle de ailelerin her zaman maruz kalabileceği peygamber ailelerinin davranış özellikleri zikredilmek suretiyle onların yaşadığı ailevi durumlar üzerinden verilmek istenen mesajın açığa çıkarılması hedeflenecek ve olumlu aile özelliklerine sahip olmak için gerekli olan davranış modelleri belirtilecektir.

1. Kur'ân'da Aileye Dair Kullanılan Bazı Kavramlar

Kur'ân-ı Kerîm'de aile kavramı çeşitli vesilelerle ele alınmakta, bu manada aileye işaret eden bazı farklı tabirler kullanılmaktadır. Bunlarından biri “ehl”, diğeri ise “âl” kavramıdır. Burada kısaca bu kelimelerin anlamlarına ve Kur'ân'da bu ifadelerle ne kastedildiğine değinilecektir. Bu kelimeler haricinde “zürriyet” (ذرية) kelimesine Kur'ân'da daha çok genel anlamda bir ailenin soyu, evladı, zürriyeti manası verildiğinden ve peygamberlerin soyunu ifade etmek için kullanıldığından⁴⁴ ayrı tutulup buna yer verilmeyecektir.

1.1. “ÂL” Kavramı (آل)

Kur'ân-ı Kerîm'de aile manasında kullanılan kavramların birincisi yirmi altı yerde geçen “âl” (آل) ifadesidir.⁴⁵ Bu kavram lügatte dağ, serap, dağın tepesi, etrafı ve çadırın direği manalarına geldiği gibi bir kişinin kendisini, ailesini, dost ve arkadaşlarını ifade etmek için de kullanılmaktadır. Bu manada bir kişinin ehli ve iyâline “âl” denilebileceği gibi bir kimseye ait aileye de “âl” denilebilmektedir. Ayrıca bir kimsenin kavmini ifade etmek için de bu kavramın kullanıldığından bahsedilmektedir.⁴⁶

“Âl” kelimesinin kökeni hakkında lügavî kaynaklarda biri “evl” (ول), diğeri ise “ehl” (هل) olmak üzere iki farklı kökten bahsedilmektedir.⁴⁷ Buna göre aslı “ehl” olan “âl” kavramının hemzesi elife dönüşmüş ve “âl” şeklini almıştır.⁴⁸ Bu görüşe dayanılarak “ehl” ile “âl” kelimelerinin aynı manaya geldikleri de ifade edilmiştir.⁴⁹ Ayrıca zikredilen bu dönüşümün yanı sıra iki kelimenin farklı manalara geldiği de belirtilmektedir. Bu manada “âl” kelimesi insanların seçkinleri ve şerefliilerine izafe edilerek kullanılmaktadır. “Âl” Lafzı aynı

⁴⁴ Bk. el-Bakara 2/128; Âl-i İmrân 3/33-34, 38; el-En'âm 6/87; Meryem 19/58; el-Furkân 25/74.

⁴⁵ Âyetler için bk. Muhammed Fuâd 'Abdu'l-Bâkî, *el-Mu'cemu'l-müfrehes* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2001), “evl”, 120.

⁴⁶ Ebû Abdîrrahmân Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'ayn*, thk. Mehdî Mahzûmî - İbrahim Samraî, (y.y., ts.), “evl”, 8/359; Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebîr v.d., (Kahire, Dâru'l-Maârif, t.y.), “evl”, 3/173-175; Ebü'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, (y.y., Dâru'l-Hidâye, ts.), “evl”, 28/31-36.

⁴⁷ İbn Manzûr, “evl”, 3/164; Zebîdî, “evl”, 8/37; Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgîb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Halîl Aytânî, (Beyrut: Dâru'l-Mârif, 2005), “ehl”, 15.

⁴⁸ İsfahânî, “ehl”, 15; Taberî, *Câmi'u'l-beyân an te'rîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Mahmud Muhammed Şakir - Ahmed Muhammed Şakir, (y.y.: Müessesetü'r-Risale, 2000), 2/37.

⁴⁹ Bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/37.

zamanda akrabalık veya kölelik yoluyla insana çok yakın olan kimseler anlamına da gelmektedir.⁵⁰

Tehânevî, “âl” lafzının peygamberler ve krallar gibi yüce makamda bulunan kimseler ve bu kişilere tabi olanlar için kullanıldığını ifade etmektedir. Buna göre bir kimsenin âl'i onun ev halkı, yani nesebidir. Bir başka deyişle kendisine en uzak olan atası tarafından bağlı olduğu kimseleri de kapsamaktadır.⁵¹ Tüm bu bilgilerden “âl” kelimesinin bir şahsın ev halkı dâhil onun en yakınlarına ve ona tabi olanlara verilen bir isim olduğu söylenilebilir. Fakat “âl” ve “ehl” kavramlarının birbirinin yerine kullanıldığı veya aralarında çok ufak farkların bulunduğu görüşler de dikkate alınmalıdır.

Kur'ân-ı Kerîm'e bakıldığında “âl” kelimesinin peygamber ailelerine izafe edildiği görülmektedir. Ayrıca peygamber olmamakla birlikte soyundan peygamberler gelen İmrân'ın ailesi hakkında da kullanılmaktadır. Buna göre Kur'ân'da özellikle bazı aileler için bu ifadenin kullanıldığı söylenilebilir. Bu bağlamda Kur'ân'da “âl” kavramıyla birlikte kullanılan aileler Âl-i İbrâhîm,⁵² Âl-i Lût,⁵³ Âl-i Ya'kûb,⁵⁴ Âl-i Musâ,⁵⁵ Âl-i Hârûn,⁵⁶ Âl-i Dâvûd⁵⁷ ve Âl-i İmrân,⁵⁸ olarak ifade edilebilir. Bu durumda “âl” ifadesinin aile özelinde bir anlam taşıdığı da belirginleşmektedir. Kur'ân'da zikri geçen bu aileler sıradan aileler olmayıp buldukları toplumda öncelik ve örneklik konumunda olan aileler olarak dikkat çekmektedirler.

“Âl” ifadesinin Kur'ân'da kullanılan manalarından biri de soy, nesil anlamına gelmektedir. Buna göre ilgili âyetlerde⁵⁹ “âl” kavramı, aile manasını içermekle birlikte nesil yani soy anlamını da ihtiva etmektedir. Soy kelimesiyle, aynı aileden gelen bireyler kastedildiğinden her iki manayı da içermesi gayet normaldir. Zira soy aynı zamanda ailenin devamlılığına işaret eden bir kavram olarak da değerlendirilmektedir.⁶⁰

Yukarıda zikredilen kullanımlarının haricinde “âl” kavramı Kur'ân'da ayrıca Firavun için de kullanılmaktadır. Bu manada “Âl-i Firavun” tamlaması Kur'ân-ı Kerîm'de on üç yerde zikredilmektedir.⁶¹ Kavramın bu şekliyle en fazla Firavun ailesi hakkında kullanıldığını söylemek mümkündür. Kur'ân'da özellikle bazı pasajlarda ilgili kelimeyi Firavun'un yandaşları, onun destekçileri için kullanıldığı da görülmektedir. Özellikle Bakara sûresi 49 ve 50. âyetlerde “Hatırlayın ki, sizi, Firavun taraftarlarından kurtardık. Çünkü onlar size azabın en kötüsünü reva görüyorlar, yeni doğan erkek çocuklarınızı kesiyorlar, (fenalık için)

⁵⁰ İsfahânî, “ehl”, 15.

⁵¹ Muhammed b. Ali el-Farukî el-Hanefî et-Tehânevî, *Keşşâfu'ıstılabâtî'l-fünûn ve'l-'ulum*, thk. Ali Dahruc, (Beirut: Mektebetu Lübnan, 1996), “evl”, 1/61-62.

⁵² Âl-i İmrân 3/33; en-Nisâ 4/54.

⁵³ el-Hicr 15/59, 61; en-Neml 27/56; el-Kamer 54/34.

⁵⁴ Yusuf 12/6.

⁵⁵ el-Bakara 2/248.

⁵⁶ el-Bakara 2/248.

⁵⁷ Sebe' 34/13.

⁵⁸ Âl-i İmrân 3/33.

⁵⁹ Âl-i İmrân 3/33.

⁶⁰ Bk. Sevgi Tütün, *Kur'ân'da Peygamber Aileleri* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2012), 23.

⁶¹ Âyetler için bk. Muhammed Fuâd 'Abdu'l-Bâkî, *el-Mu'cemu'l-müfehres*, “evl”, 120.

kızlarınızı hayatta bırakıyorlardı. Aslında o size reva görülenlerde Rabbinizden büyük bir imtihan vardı. Bir zamanlar biz sizin için denizi yarıdık, sizi kurtardık, Firavun'un taraftarlarını da siz bakıp dururken denizde boğduk.”⁶² şeklinde geçen ifadelerle de bu duruma dikkat çekilmektedir. Âyetteki ifadeyle Firavun'un kendisine tabi olan adamları, yandaşları, onunla aynı inanç dünyasına sahip olan kavminin kastedildiği anlaşılmaktadır.⁶³ Malum olduğu üzere Firavun, yaşadığı dönemin kötülük ve şer odaklı meşhur bir ismi olarak ün salmış bir karakterdir. Bu veçheden düşünüldüğünde tanınan bir insanın soyu, nesli, aşireti, kabilesi veya temsil ettiği inanca ve fikirlere bağlı olan zümrelere ait bütüne de “âl” denildiği anlaşılmaktadır.⁶⁴

Buraya kadar zikredilen bilgilerden anlaşıldığına göre “âl” kavramı mutlak manada yakınlık manasını içermektedir. Bu yakınlık fizikî olarak bir aileye; manevî olarak bir fikre, inanca veya düşünceye yakın olmayı ifade etmektedir. Bu bakımdan Kur'ân'da geçen “âl” kelimesi peygamberler için kullanıldığında iman ve inanç bakımından onlara yakın olanları, onlarla beraber aynı inancı paylaşanları ifade ederken; Firavun hakkında kullanıldığında ise inanç ve düşünce bakımından onunla aynı safta yer alan taraftarlarını ifade etmektedir. Buna göre kavramın aile ve toplumla olan ilişkisi ve irtibatı da ortaya çıkmaktadır.

Aile, toplumun en temel yapı taşı olan küçük bir grup olduğu gibi kitlesel bir grup olan toplum da inanç ve değer birliğinden oluşan koca bir de ailedir. Buna göre hem insanın kendi ailesi hem de içinde yaşadığı toplum, belli inanç ve değerlere sahip olduğu zaman bir bütün meydana getirebilmektedir. Kavramla ilgili dikkat çekilen diğer bir nokta ise kavramın bir konuda belirlilik, bilinirlik, meşhur olma ve üstünlük hususuna da yansımalarıdır. Bu üstünlük ya peygamberlikten ya da krallık veya herhangi bir şöhretten kaynaklı olabilmektedir. Terimle ilgili diğer önemli bir husus ise her durumda bağlılığı ve tabi olmayı bünyesinde taşıyor olmasıdır. Buna göre “âl” kavramı kapsamına girenler, ilgili şahsa bağlı ve tabi olanlardır. Kur'ân ilgili kavramı kendi mana dünyasına taşıyarak ona özel bir anlam alanı oluşturmuştur. Bu özel manayı ihtiva ettirirken de iki zıt inanca sahip kişileri örnek göstererek “âl” kavramını eksen bir kavram haline girdirmiştir.⁶⁵ Buna göre “âl” kavramı hem iyinin hem de kötünün inanç ve değerler birliği etrafında -aile birliği olsun kitlesel birlik olsun- kullanılan Kur'ânî bir kavram olarak ifade edilebilir.

⁶² el-Bakara 2/49.

⁶³ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 2/38; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi' li abkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrahim Etfıyyîş, (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısri, 1964), 1/381; Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu: Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: DİB Yayınları, 2007), 1/122.

⁶⁴ Ahmet Özel, “Âl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/305.

⁶⁵ Tütün, *Kur'ân'da Peygamber Aileleri*, 26-27.

1.2. “Ehl” Kavramı (اهل)

Kur'ân'da yüz yirmi yedi yerde geçen “ehl” (اهل) ifadesi⁶⁶ sözlükte, eylem manası olarak, dost olmak, yakınlık hissetmek ve bir kadınla evlenmek gibi manalara; isim manası olarak ise eş, aile, ev halkı, aşiret, mensubiyet, kişiye yakın olan kimseler gibi anlamlara gelmektedir.⁶⁷

“Ehl” kavramı Kur'ân'da farklı isim ve konularla ele alınmakta, kavramın geçtiği elli iki yerde aile manasına dikkat çekilmektedir. Kelime diğer yerlerde ise terkip olarak gelmektedir. Bunlar “ehl-i kitab”, “ehl-i kurâ” gibi bazı ifadelerdir. Buralarda ehl kelimesi daha çok mensubiyet anlamında kullanılmaktadır.⁶⁸ İlgili âyetlerde ehl kavramı, insan topluluğu,⁶⁹ din adamları⁷⁰ ve ehil kimseler⁷¹ anlamlarında kullanılmıştır. Ayrıca aile, eş ve çocuk manalarında da kullanılmaktadır.⁷² Ehl kavramının Kur'ân'da topluluk manasında kullanılmasının gerekçesi olarak toplumun aileye benzetilmesi olduğu ifade edilmektedir.⁷³

Genel olarak “ehl” kavramı Kur'ân'da izafe edildiği kelimeye göre farklı manalar kazanmıştır. Bu anlamda “ehl-i kitab” (kitap ehli),⁷⁴ “ehl-i kurâ” (ülke veya şehir halkı),⁷⁵ “ehl-i zikir” (zikir ehli, ilim adamları)⁷⁶ ve “ailen”⁷⁷ gibi örnekler geçmektedir. Ayrıca, Hz. İsmâil'den bahsedilirken geçen “Ailesine namazı ve zekâtı emrederdi; Rabbi nezdinde de hoşnutluk kazanmış bir kimse idi.”⁷⁸ ifadesi de ehl kelimesinin aile manasında kullanıldığı yerlerdendir. Yukarıda zikredilen anlamlarının yanında, bu örnekte veya diğer başka âyetlerde⁷⁹ ehl kelimesinin Kur'ân'da daha çok peygamber aileleriyle ilgili olarak geçtiği görülmektedir. Buna göre “ehl” kavramının inanç ve değer birliği haricinde daha çok soyla alakalı bir bağı ve yakınlığı ifade ettiği, bu kavramla eş, evlat gibi insanın biyolojik olarak yakınlığı olan kimselerin kastedildiği anlaşılmaktadır.

“Ehl” ve “âl” kavramlarının anlamsal olarak aralarını kesin çizgilerle ayırmak mümkün gözükmemektedir. Zirâ ilgili kavramlar benzer anlamda kullanıldığı gibi farklı manalarda da kullanılmaktadır. Fakat Kur'ân'da geçen örnekleri göz önünde bulundurulduğunda “ehl” ifadesinin daha çok nesep ve sıhriyet bağıyla ilişkili olarak kullanıldığı görülmektedir. Bunun yanında “âl” kavramı ise nesep ve sıhriyet manalarını da içermekle birlikte “ehl” kavramından daha kapsamlı bir manayı ifade ederek içerisinde inanç ve fikir birliğini de barındırmaktadır.⁸⁰

⁶⁶ Âyetler için bk. ‘Abdu’l-Bâkî, *el-Mu‘cemu’l-müfrehes*, “ehl”, 117-119.

⁶⁷ Ferâhîdî, “ehl”, 4/89; Ezherî, “ehl”, 6/220; İsfahânî, “ehl”, 39.

⁶⁸ Tütün, *Kur'ân'da Peygamber Aileleri*, 27-28.

⁶⁹ el-Â‘râf 7/97-98.

⁷⁰ el-Enbiyâ 21/7.

⁷¹ en-Nisâ 4/58.

⁷² en-Nisâ 4/35; el-Mâide 5/89.

⁷³ Zülfikar Durmuş, “Kur'an-ı Kerim'de Sosyal Gruplar”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3/3 (2003), 37.

⁷⁴ el-Bakara 2/105; Âl-i İmrân 3/64. Bu âyetlerde ilgili kavramla Yahudiler ve Hristiyanlar kastedilmektedir.

⁷⁵ el-Â‘râf 7/96; el-Hicr 15/67.

⁷⁶ en-Nahl 16/43.

⁷⁷ Âl-i İmrân 3/121.

⁷⁸ Meryem 19/55.

⁷⁹ Bk. el-Ankebût 29/33; Yûsuf 12/88, 93.

⁸⁰ M. Bahaüddin Varol, *Ehli Beyt*, (Konya: Yediveren Kitap, 2004), 34.

Netice olarak, her iki kavram değerlendirilirken birbirine anlam bakımından yakın olmakla birlikte asıl mananın, kullanıldığı yere göre verilmesi tercih edilmelidir. Çünkü kavramlar arası anlam benzerliği veya farklılığı ancak nerede ve nasıl kullanıldığıyla anlaşılacaktır. Bununla birlikte “ehl” kavramı “âl” kavramına göre şan, şöhret veya üstünlük manasını içermemekte bu manada “ehl” kelimesi peygamberlerin aileleri için kullanıldığı gibi sıradan aileleri ifade etmek için de kullanılmaktadır.⁸¹

2. Kur’ân’a Göre Aileyi Ayakta Tutan Bazı Dinamikler

Geleceğe dair mutluluk ve umut beklentisiyle kurulan her aile müessesesi, Hz. Âdem ile Hz. Havvâ’nın, Hz. Muhammed (s.a.v.) ile Hz. Hatice’nin ve Hz. Ali ile Hz. Fatıma’nın aralarındaki muhabbet ve ülfet anılmak suretiyle ve onlar gibi bir güçlü bağlara sahip birer yuva olabilmesi temennisiyle dua ve niyazlar yapılarak kurulmaktadır. Aynı yastıkta kocayabilmek niyazıyla evliliğe adım atan her insandan da aile fertlerini koruması ve bazı kavramlara sıkı sıkıya sarılarak aile içerisindeki pozisyonuna göre üzerine düşeni yapması beklenmektedir. Ailenin ayakta durmasını olumsuz anlamda etkileyen en önemli etkenin modernizm ve sonrasında yaşanan anlayış farklılığı olduğu düşünülürse, günümüz dünyasında ailenin ayakta durabilmesi de her geçen gün zorlaşırken, önce anne-baba olmak üzere tüm aile bireylerinin bu konuda hassas ve bilinçli olması gerekmektedir.⁸²

Son derece yüksek bir hızla değişen/dönüşen dünya karşısında, alışkanlıklar, davranışlar, düşünce kalıpları değişse de aile kurumunun muhafazası ve ayakta durması, değişkenler karşısında sabitelerin belirlenerek geleceğe taşınmasıyla ve bu sabitelere sınıksız sarılmakla mümkün olabilir. Buna göre inanan kimse değişimin ve dönüşümün baş döndürücü hızına engel olamasa da aile kurumunun Kur’ân ve sünnet tarafından belirlenmiş ve örneklerle de hayata geçirilmiş bazı değer ve sabitelerini tespit edebilir ve bunları yaşatabilir. Bu noktada günümüz aile yaşantısıyla Hz. Peygamber’in aile yaşantısı veya Kur’ân’ın ilk muhatapları olan Arap toplumuyla kültürel farklılığımız veya o günün gerçekleriyle günümüz gerçekleri arasındaki farklar akla gelebilir; fakat bunlar bizler için mazerete kapı aralamamalıdır. Çünkü günümüz Müslümanının Kur’ân ve sünnet endekli bir aile yaşantısını idame etmesi, naslarda aile hususunda belirtilen birtakım köşe taşlarına sarılmasıyla mümkündür.

Kur’ân-ı Kerîm’de evlilik, bir sözleşme, ağır ve sorumluluk isteyen bir anlaşma olarak ifade edilmektedir.⁸³ Evlilikte asıl amaç, neslin çoğalması ve devam etmesi⁸⁴ ve kişisel özel ihtiyaçların kontrol altına alınmasıdır. Ayrıca Kur’ân’da, eşlerin ailedeki konumları ifade edilirken, birbirlerine karşı sanki örtücü birer elbise oldukları belirtilmiştir.⁸⁵ Bu anlamda aile hayatı Kur’ân’da, olgunluk içerisinde yürütülecek karşılıklı anlayışın hâkim olduğu bir

⁸¹ Tütün, *Kur’ân’da Peygamber Aileleri*, 30.

⁸² Huriye Martı, “Aileyi Ayakta Tutan Ahlâki Değerler”, *Peygamberimiz ve Aile*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), 61.

⁸³ er-Rûm, 30/21; en-Nisâ, 4/19-21.

⁸⁴ el-Bakara, 2/223; en-Nahl, 16/72.

⁸⁵ el-Bakara, 2/187.

müessese olarak kabul edildiğinden bu hususta karşılaşılan her türlü probleme karşı sabır, ahlâkî olgunluk, her zaman adaletli davranmak, tevekkül ve Allah'tan sakınma gibi davranış modelleri öğütlenmektedir.⁸⁶

Çalışmanın bu kısmında Kur'ân-ı Kerîm'den yola çıkılarak aileyi ayakta tuttuğuna/tutacağına inanılan, aile bireylerini bağlayan, zamana ve zemine göre değişmesi mümkün olmayan ahlâkî ilkelerden sevgi, sadâkat ve güven kavramları alınacaktır.

2.1. Sevgi

Arapça'da sevgi manasına gelen çok sayıda kelime olmakla birlikte⁸⁷ Kur'ân'da ve hadislerde sevgi, daha çok “hubb” (حُبّ), “mahabbet” (مَحَبَّة), “vüdd” (وَدْد) ve “meveddet” (مَوَدَّة) kelimeleriyle ifade edilmektedir. Sözlükte hubb ve mahabbet kelimeleri beğenmek, sevmek, hoşlanmak, istemek, rağbet etmek, meyl etmek ve tercih etmek gibi anlamlara gelirken,⁸⁸ vüdd ve meveddet ise sevmek, istemek, arzu etmek, dilemek ve dostluk gibi anlamlara gelmektedir.⁸⁹ Mahabbet kelimesi Türkçede muhabbet şekliyle kullanılmaktadır.⁹⁰

Sevgi kavramı, yaşanmadıkça, tecrübe edilmedikçe bilinmeyen, hissedildiğinde ve yaşandığında da tam olarak ifade edilemeyen duyguların başında gelmektedir. Bu tür duyguların, soyut olmaları hasebiyle, tam ve mutlak manada tanımlarını yapmak veya ortak bir tanımda karar kılmak oldukça zor olmuştur. Aslında bu durumun temelinde sevgi ve diğer soyut kavramların izâfî yani görelî olmaları da yatmaktadır. Mahiyeti itibariyle karmaşık duyguları barındıran sevgi, başta psikoloji olmak üzere felsefe, edebiyat, tıp gibi birçok bilim dalının ilgi alanına girmiş ve söz konusu bu bilimlerin hepsi de kendi bakış açılarına göre sevginin tanımını yapmıştır.⁹¹ Her ilim adamı tarafından farklı şekillerde tanımlanabilen sevgi kavramını genel anlamda insanı karşılık beklemeden bir şeye veya bir kimseye karşı yakın ilgi, dostluk, şefkat ve bağlılık göstermeye yönelten ve fedakarlıkları göze aldırarak kadar güçlü olabilen içsel duygu, olarak tanımlamak mümkündür.⁹²

Üzerinde ortak bir tanımda buluşması pek mümkün olmayan sevgi kavramı, insanda doğuştan fitraten var olan bir durumdur. Fakat insanın bu duygusunun farkına varıp bunu açığa çıkarması ve devamlı olarak iyiye ve güzel olana meyletmesi gerekmektedir. Bu manada Kur'ân'da ve hadislerde ifade edilen sevgi kavramına bakıldığında, bozulmamış bir insan fitratı için sevginin iradeye dayalı olan ve irade dışı olmak üzere iki kısma ayrıldığı görülmektedir. İrade dışı sevgiler olarak ebeveyndeki çocuk sevgisi, karşı cinse duyulan sevgi ve mal ve mülk edinme sevgisi zikredilebilir. İradeye ve tercihe dayalı olan ve Allah Teâlâ'nın

⁸⁶ Bk. en-Nisâ, 4/3, 19, 128; et-Talâk, 65/1.

⁸⁷ Kelimeler için bk. İbn Kayyım Cevziyye, *Ravzatü'l-mubibbîn ve nüzhbetü'l-mustâkîn*, thk. Seyyid Cümeylî, (Beirut: Dâru'l-Kitâbî'l-'Arabî, 1987), 31.

⁸⁸ İbn Manzûr, “hbb”, 9/742-743; Zebîdî, *Tâcu'l-'arâs*, “hbb”, 2/212-213.

⁸⁹ Ferâhîdî, “vdd”, 8/99-100; İbn Manzûr, “vdd”, 53/4793-4795.

⁹⁰ Raşit Küçük, *Sevgi Medeniyeti*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2007), 17.

⁹¹ Bazı farklı tanımlar için bk. Ali Galip Gezgîn, *Kur'ân'da Sevgi*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010), 39-68.

⁹² Bk. İlhan Ayverdi, “sevgi”, 3/2794; Yaşar Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2007), “sevgi”, 4/4174; Ali Püsküllüoğlu, *Türkçe Sözlük*, (İstanbul: Can Yayınları, 2008), “sevgi”, 1526.

kullarında bulunmasını istediği sevgiler ise Allah'ı, peygamberi sevmek, mü'minleri sevmek, yaratılanları sevmek vb. durumlara dayalı sevgiler olarak ifade edilebilir.⁹³

Çalışmanın bu kısmında dikkat çekilmesi gereken husus aile bireyleri arasında olması gereken sevgidir. Kur'an'da ifade edildiğine göre aileyi oluşturan ilk fertler olan anne ve baba başlangıçta iki yabancı iken Allah Teâlâ'nın kalplerine evlilik bağıyla birlikte sevgi, şefkat ve merhamet var etmesiyle birlikte birbirlerini sevmelerini, böylece mutluluğa kavuşmalarını sağladığı ve eşlerin birbirleri için huzur ve sakinet kaynağı olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁴ Allah tarafından verilen sevgi bu haliyle kalmayıp onlardan birer parça olan evlatlarla daha da pekişir. Ana-babaya çocuk sevgisi verilir ve çocuklar bu sevgiyle büyütülür, zorluklara bu sevgi sayesinde katlanılır. Dolayısıyla ailenin temeli sevgiye dayanmaktadır.⁹⁵

Yukarıda zikredilen âyette, farklı iki cinsin birbiriyle huzura ermesi için yaratıldığı ve bunun gerçekleşmesi için de eşlerin birbirine sevgi ve şefkat duyacak fitratta yaratıldıkları ve bu durumun Allah Teâlâ'nın varlığının bir ispatı olduğu vurgulanmaktadır. Buna göre hiç tanışmazken evlilik bağıyla bir yuva kurup beraber yaşayan eşler gerçekten birbirlerine karşı sevgi hissetmekte, sanki birbirini öteden beri seven birer kardeş/arkadaş gibi hatta daha da ileri seviyede bir yakınlık hissetmektedirler.⁹⁶ Yine ilgili âyetten kurulan bu düzenin kendi kendiliğine oluşmadığı, bilakis Allah Teâlâ'nın bu düzeni eşlerin birbirlerinin doğal ihtiyaçlarını karşılamaları ve birbirlerinde sevgi, huzur ve sükûn bulmaları gayesiyle kurduğu anlaşılmaktadır.⁹⁷

Eşlerin birbirine olan sevgisi, karşılıklı saygıyı ve haklara uymayı, aynı şekilde anne ve babanın çocuklarını sevmesi onları sevgi, şefkat, merhamet ve güzel terbiyeyle yetiştirmelerini gerektirir. Çocukların anne-babalarını sevmeleri ise onlara saygılı olmalarını, iyi davranmalarını ve hatta öf bile dememelerini gerektirmektedir.⁹⁸ Bu duruma Kur'an'da özellikle dikkat çekilirken Hz. Peygamber de anne ve babanın haklarını ihlal etmenin büyük günahlardan olduğunu haber vermektedir.⁹⁹ Aile fertlerinin birbirlerini sevmeleri hususunda Kur'an'da "Ey iman edenler! Mallarınız ve çocuklarınız sizi Allah'ı anmaktan alıkoymasın. Kim bunu yaparsa işte onlar ziyana uğrayanlardır."¹⁰⁰ ifadeleriyle de ailede fertler arası sevgi ve ilginin sınırı çizilmiştir. Buna göre Allah'ı sevmekten ve hatırlamaktan alıkoyan sevgiye karşı inananlar uyarılmaktadır.

Aileyi sevgi kavramı altında buluşturan kurumların başında ev gelmektedir. Kur'an'da beyt, dâr, menzil ve mesken ifadeleriyle işaret edilen ev, sadece insan için değil aynı zamanda

⁹³ Bk. İsmail Karagöz, *Ayet ve Hadislerin Işığında Sevgi ve Dostluk* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), 29-40.

⁹⁴ Bk. er-Rûm, 30/21.

⁹⁵ Karagöz, *Ayet ve Hadislerin Işığında Sevgi ve Dostluk*, 42.

⁹⁶ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, (Beyrut: Mektebü'l-İslâmiye, 2002), 6/295; Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*, thk. Abdürezzak el-Mehdî, (Beyrut: Dâru İhyâ't-Türâsi'l-'Arabiyye, t.s.), 3/479.

⁹⁷ Ebu'l-A'lâ el-Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, çev. Muhammed Han Kayani vd., (İstanbul: İnsan Yayınları, 1997), 4/293-294.

⁹⁸ el-İsrâ 17/23-24.

⁹⁹ Buhârî, "Edeb", 7, 8.

¹⁰⁰ el-Munâfikûn 63/9.

tüm canlılar için de hayatın en önemli unsurlarından sayılmaktadır.¹⁰¹ Ayrıca aile fertlerini bir çatı altında kucaklayarak sosyal hayata dair toplum kurallarının öğrenildiği ilk yer olan evler Kur'ân'da “Allah, evlerinizi sizin için huzur ve dinlenme yeri kıldı.”¹⁰² ifadesiyle tavsif edilmektedir. Burada evler, sevgi, huzur ve dinlenme yerleri olarak ifade edilirken diğer bazı âyetlerden ise evlerin tam anlamıyla sevgi ve huzur kaynağı olabilmesinin onları ibadetin ve hayatın asıl gayesi olan kulluğun ihmal edilmeyen ortamlar olmasına bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Zira bu âyetlerde evlerde Allah'ın adının anılması ve ona ibadet edilmesi gereği vurgulanırken¹⁰³ Allah'tan, peygamberinden ve Allah yolunda cihat etmekten daha sevimli gelen güzel evler yerilmektedir.¹⁰⁴

Gerek âyet ve gerekse hadislerde Hz. Peygamber tarafından öğretilen, evlerde tüm bireyler tarafından uyulması gereken âdâb-ı muâşeret kuralları, evlerin gerçek anlamda sevgi, huzur ve sükûnet ortamı olmasını sağlayıcı temel prensiplerdir.¹⁰⁵ Bu manada aile kurumunu ayakta tutan değer ve erdemlerin en güçlüsünün sevgi olduğu söylenebilir. İçerisinde meveddet, ülfet ve muhabbet gibi kavramları da barındıran sevgi duygusu, herhangi bir bedel beklenmeden yapıldığında değer kazanmaktadır. Evleri sevgi yuvaları haline getirmek yediden yetmiş bu prensiplere sarılmakla mümkün olacaktır.

2.2. Sadâkat

Arapça'da “Sadâkat” (صَدَاقَةٌ) kelimesi kökü/sülâsisi itibariyle “verdiği sözde durmak, sözünü yerine getirmek, doğru olmak” gibi anlamlara gelen “ص-د-ق” kökünden türemiş bir isimdir. Söylenilen sözün hem kalpte bulunana hem de gerçekte var olana mutabık olması olarak tanımlanabilen “sıdk” (صِدْقٌ) kelimesiyle; doğru söyleyen, hiç yalan konuşmayan veya sözünde ve inancında doğru olan şekilde tanımlanan “sıddîk” (صِدِّيقٌ) kelimesi aynı kökten gelmektedir. Buna göre “sıdk” ve “sadâkat” kelimelerinin kizb'in (كِذْبٌ) yani yalanın tam zıttı olduğu anlaşılabilir. Birlikte¹⁰⁶ sıdk sadece doğru sözlü olmak değil aynı zamanda sözünü amelle doğrulamayı da ifade etmektedir.¹⁰⁷

Kök manası itibariyle doğru olmayı, sözünde durmayı, söylem-eylem birliğini ifade eden sadâkat kelimesi, kavram olarak, bir kimseye veya bir şeye karşı sürekli, güvenilir ve içten bağlılık, sağlam ve güçlü dostluk şeklinde ifade edilmektedir.¹⁰⁸ Ahlâkî bir ilke olarak sadâkat, bireyler arasındaki her türlü ilişkide karşı tarafta güven uyandıran davranışları ve bu davranışlara kesin bir bağlılığı ihtiva etmelidir. Bu yönüyle sadâkat, “güven uyandırma” veya “güven kazanma” olarak da ifade edilebilir. Bundan dolayı sadâkat kavramı, belli bir amaca ulaşabilmek gayesiyle somut bir ilişkiyi ve bu ilişkinin taraflarca devamlı olarak korunmasını

¹⁰¹ Ateş, *Kur'ân'da Huzur ve Sükûn*, 215-222.

¹⁰² en-Nahl 16/80-81.

¹⁰³ Bk. Yûnus 10/87; en-Nûr 24/36.

¹⁰⁴ et-Tevbe 9/24.

¹⁰⁵ M. Zeki Duman, *Âdâb-ı Muâşeret*, (İstanbul: Tuğra Neşriyat, 1989), 320, 345-350.

¹⁰⁶ Ferâhîdî, “sıdk”, 5/54-56; İbn Manzûr, “sıdk”, 27/2417; Zebîdî, “sıdk”, 5/26; İsfahânî, “sıdk”, 280-281.

¹⁰⁷ İsmail Karagöz, “Kur'ân'da Sıdk Kavramı ve Sâdık İnsan”, *Diyaret İlmî Dergisi*, 105.

¹⁰⁸ İsmail Parlatır vd., *Türkçe Sözlük*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1998), “sadâkat”, 2/880.

gerektirmektedir.¹⁰⁹ Sadâkatin inançta ve sevgide bağlılığı ifade etmesi bakımından insana özgü bir davranış olduğu ifade edilmektedir.¹¹⁰

Kaynaklarda “sadâkat” kelimesinin anlam içeriği için üç aşamadan bahsedilmektedir. Birincisi, sözün inançla uyumlu olmasının gerekliliğidir. Buna göre konuşan kimseye sıdk/doğruluk özelliğinin yüklenebilmesi için söylediklerinin inancıyla birebir uyumlu olması gerekmektedir. İkincisi, sözün dışarıdaki gerçeklikle uyumlu olması gerekir. Üçüncü olarak da söylem ve eylem bütünlüğünün olması lazımdır. Bütün bu durumlar birlikte değerlendirilerek sadâkat kavramı, sözün inanç ve dış gerçeklikle kopmaz bir bağa sahip olup bunun bir uzantısı olarak da davranışlarla birebir bütünleşmesi şeklinde de tanımlanmaktadır.¹¹¹

Kur’ân’da ifade edilen temel ahlâkî erdemlerden birisi olan sadâkati diğer ahlâkî erdemlerin temeli olarak görmek de mümkündür. Bu manada sadâkat kavramı Kur’ân’da, sözde, fikirde, niyette, inançta, amelde doğruluğu kapsayacak mana genişliği çerçevesinde sunulmaktadır. İlk bakışta insanlar arası ilişkilerin konusu olduğu çağrışımı yapmakla birlikte, sadâkat, Kur’ân’da Allah’a karşı olan bağlılıkla birlikte ele alınmaktadır.¹¹²

Kur’ân’da, sadâkati tam anlamıyla üzerinde taşıyan kişi anlamına gelen, “sâdik” sıfatını haiz inananlar “Mü’minlerden öyleleri vardır ki onlar Allah’a verdikleri sözlerde durmuşlardır. Allah’a verdikleri söze sâdik kalmışlardır.”¹¹³ ifadeleriyle övülmekte, aynı zamanda ahirette mükafatlandırılacağı belirtilmektedir.¹¹⁴ Buna göre insanın doğruluğunun yani sadakatının faydasını dünyada görebileceği gibi asıl faydaya ahirette ulaşacağı, sadâkat adına harcanılan hiçbir çabanın mukabelesiz kalmayacağı anlaşılmaktadır. İlgili âyet-i kerîmede doğrular “sâdik”, onların sergiledikleri tutum ve davranışları da “sıdk” olarak isimlendirilmektedir.

Buraya kadar ifade edilmeye çalışılan sadâkat kavramı, insanın söz verdiği sözünde durması, yaptığı sözleşmelerin gereğini yerine getirmesidir; konuştuğunda doğru konuşması, inancına sadık kalması ve buna göre amel etmesidir. Bu manada sadâkat kavramıyla ilgili İbn Haldun’un, kendisi için toplumsal olması zorunlu olan insanın söz konusu toplumsallığının kalıcı ve sağlıklı olabilmesi için gerekli olan en önemli unsurlardan birinin sadâkat olduğunu ifade etmesi önemlidir. Buna göre sadâkatin bireyden ziyade aslında toplumsal hayatın sürdürebilmesi için zorunlu bir insani durumu ifade ettiği de anlaşılmaktadır.¹¹⁵ Bu yönüyle sadâkat aslında, ailenin ilk oluşum safhasında sorumluluğu ağır bir söz vermek suretiyle

¹⁰⁹ Mehmet Demirtaş, “Sadakat Felsefesi Açısından Ailede Sadakat”, *Kadın ve Aile Üzerine Araştırmalar*, (Ankara: İlahiyât Yayınları, 2018), 172.

¹¹⁰ İsfahânî, “sđk”, 281.

¹¹¹ Abdurrahman Özdemir, “Kur’an ve Sünnette Sadakatın Kavramsal Çerçevesi”, *Sadakat ve Güven Bağlamında Aile*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), 37.

¹¹² Abdurrahman Kasapoğlu, “Bir Kişilik Özelliği Olarak Kur’an’da “Sadâkat””, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Bahar 2010), 121.

¹¹³ el-Ahzâb 33/23.

¹¹⁴ el-Mâide, 5/119. Benzer manada âyetler için bk. el-Ahzâb 33/70; et-Tevbe 9/119.

¹¹⁵ Bk. Ejder Okumuş, “İnsani Bir Nitelik Olarak Sadakat”, *Sadakat ve Güven Bağlamında Aile*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), 11.

eşlerin birbirine bağlandıkları nikâh akdinin devamını ve güvenle korunmasını sağlayan, ailede huzur ve mutluluk için eşlerde bulunması gereken en önemli faktördür.

Sadâkat, yalandan uzak olmayı, iffetli ve dürüst davranış sergilemeyi gerektirir. Günümüz tabiriyle “pembe yalan(!)” diyerek, aslı olmayan bir bahaneyle, aile bireylerinden saklanan her bir gerçek durum, onların kandırılmasına ve geçiştirmek suretiyle, belki ilk etapta çözüme kavuşturulması mümkünken, daha sonrası için çözümü mümkün olmayan problemlere sebep olabilir. Buna göre başta anne-baba olmak üzere aile bireylerinin her birinin sadâkatlı olmaya özen göstermeleri gerekmektedir.¹¹⁶ Hz. Peygamber’in “Doğruluktan ayrılmayınız! Muhakkak ki doğruluk iyiliğe, iyilik de cennete götürür. Kişi devamlı olarak doğru söyleye söyleye Allah katında “sıddîk” (özü-sözü bir olan) olarak yazılır. Yalandan sakınınız! Çünkü yalan kötülüğe, kötülük de cehenneme götürür. Kişi yalan söyleye söyleye Allah katında yalancı olarak yazılır.”¹¹⁷ meâlindeki hadisinde de vurgulandığı gibi inanan aile bireyi hangi şartlarda olursa olsun doğruluktan ayrılmamalıdır. Zira, bunu devamlı olarak yaptığı surette sâdıklık onun için bir alışkanlık haline alır, bu durum da kendisini her zaman doğru olmaya sevk eder. Sadâkat olmadığı zaman, bireyler arasındaki güven, yerini güvensizliğe bırakır.

Sadâkat kavramı ayrıca, evli bireylerin birbirlerinin namuslarını korumaları, özel hayatlarının sınırlarını korumalarını ve eşinden başka biriyle meşru olmayan ilişkilerde bulunmamalarını da ifade etmektedir.¹¹⁸ Hz. Peygamber’in veda hutbesindeki “Dikkat edin! Sizin, hanımlarınız üzerinde hakkınız olduğu gibi hanımlarınızın da sizin üzerinizde hakları vardır. Sizin hanımlarınızın üzerindeki hakkınız, iffetlerini muhafaza etmeleri ve hoşlanmadığınız kimselerin evinize girmesine izin vermemeleridir. Dikkat edin! Hanımlarınızın sizin üzerinizdeki hakkı ise onların gıda ve giyim gibi ihtiyaçlarını güzellikle karşılamanızdır.”¹¹⁹ şeklindeki ifadeleriyle de bu duruma dikkat çekilmektedir.

Tanzimat edebiyatının ünlü şairlerinden Ziya Paşa'nın (ö. 1825/1880) Terkib-i Bend'indeki meşhur beytinde geçen “İnsana sadâkat yaraşır görse de ikrah, yardımcısıdır doğruların Hazreti Allah” ifadesi bizlere her koşulda sadâkatin önemini ve değerini Allah Teâlâ tarafından takdir edileceğini veciz bir şekilde ifade etmiş olsa da bu değer bilhassa modern toplumun günümüz bireyleri açısından kazanımı ve devamlı olarak da korunması sürekli bir gayreti gerektirmektedir.¹²⁰

Günümüz aile hukukunda sadâkat mükellefiyetinin dayandığı yasal düzenleme, Türk Medeni Kanunu'nun “Evliliğin Genel Hükümleri” bölümünde açıklanan 185. Maddesinin 3. fıkrasında bulunmaktadır. Maddeye göre¹²¹ eşlerin birbirine karşı temel yükümlülüğü,

¹¹⁶ Martı, “Aileyi Ayakta Tutan Ahlâki Değerler”, 70.

¹¹⁷ Buhârî, “Edeb”, 69; Müslim, “Birr ve Sıla”, 105.

¹¹⁸ Martı, “Aileyi Ayakta Tutan Ahlâki Değerler”, 70.

¹¹⁹ Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şakir. (Beyrut: Dâru İhyâ't-Türâsi'l-'Arabiyye, ts.), “Radâ”, 11.

¹²⁰ İhsan Çapcıoğlu, “Sadakatsizliğin Bireye, Aileye ve Topluma Yansımaları”, *Sadakat ve Güven Bağlamında Aile*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), 90.

¹²¹ “Eşler birlikte yaşamak, birbirine sadık kalmak ve yardımcı olmak zorundadırlar.”

birbirine sâdık kalmak, birbirine yardımcı olmak ve birlikte yaşamaktır, şeklinde ifade edilmektedir.¹²² Hem söz konusu normun düzenlenme yerinin evliliğin genel hükümleri olması hem de yazılırken eşler ifadesinin kullanılması göz önünde bulundurulduğunda akla ilk olarak, sadâkat sorumluluğunun yalnızca eşler arasında olabileceği düşüncesi gelse de bu durum doğru bir yaklaşım tarzı değildir.¹²³ Zira bireyler arasında sadâkate dayalı ilişkiler kurmak eşler arasında olduğu kadar ailenin diğer bireyleri arasında da işler kılınması gereken temel bir yükümlülüktür. Bu anlamda eşler arasında olduğu gibi aile bireylerinin her biri arasındaki ilişkilerde güvenilir olma, sır saklama, doğruluk, dürüstlük gibi benzer hasletlerin en temelinde yine sadakat yükümlülüğü yatmaktadır.

2.3. Güven

Güven, “korku, çekinme, kuşku duymadan inanma ve bağlanma duygusu, itimat” şeklinde,¹²⁴ “iman, emanet, emniyet, emin ve mü’min olmak” gibi hem fiil hem de isim hallerinin tamamını karşılayan Türkçe bir kelimedir. Arapça’da emin ve iman kelimelerinin aynı kökten gelmesi ve yakın anlamları sebebiyle aralarındaki ilişkiye dikkat çekilebilir. Bu ilişkinin bir taraftan insandan Allah’a diğer taraftan ise insandan insana olmak üzere iki boyutu vardır.¹²⁵

Terim olarak güven, “bir kişiye, bir şeye veya kendine karşı duyulan bel bağlama ve dayanarak rahatlama hissi, itimat etmek ve inanmak” şeklinde ifade edilebilir.¹²⁶ Buna göre hissi bir duygu olan güven, hazır olarak elde edilecek bir yaşam şekli değil, karşılıklı ilişkilerle ve zamanla oluşabilen bir süreçtir.

İnsan için “güvenilir olma” önemli bir değer olarak kişilik özelliklerinin başında gelmektedir. Bu değere sahip bireyler kendisiyle ilişki içerisinde bulunanlarla, bir ilişki değeri olan güvenin gerçekleşmesini sağlarlar. Bu manada güven, etik kişi değerlerinin farkında olan ve güvenilir olma özelliğini taşıyan bir bireyin, ilişkide bulunduğu diğer bireylerin birçok eylemini değerlendirmesi sonucunda, o bireyin değersiz bir eylemde bulunmamasından edindiği bilgiye dayanır. Aslında bu durum, tam olarak o kişinin değersiz bir eylemde bulun(a)mayacağından emin olmasının yaşattığı durumdur. Toplumsal huzurun yaşanacağı bir dünya oluşturabilmenin temel gereklerinden biri de bireyler arası ilişkilerde güven merkezli yakınlaşmaların hayat boyunca devam edebilmesidir.¹²⁷

İnsanları birbirleriyle tanışabilen bireyler olarak iyi bir hal üzere yaratan Allah Teâlâ onların birlikte yaşamalarını takdir etmiştir. Esasında İslâm, insanların birlikte yaşamalarının

¹²² Bk. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4721.pdf> (Erişim: 24.10.2020).

¹²³ Emel Badur, Gamze Turan Başara, “Aile Hukukunda Sadakat Yükümlülüğü ve İhlalden Kaynaklanan Manevi Tazminat İstemi”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 65 (1) (2016), 103.

¹²⁴ Parlatur vd., *Türkçe Sözlük*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1998), “güven”, 1/915.

¹²⁵ İsfahâni, “emn”, 35-36; Ayrıca bk. Ayşe Sıdika Oktay, “Bireyden Aileye Aileden Toplumla Sadakat ve Güven”, *Sadakat ve Güven Bağlamında Aile*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), 109.

¹²⁶ Hüseyin Emin Sert, “Kur’an-ı Kerim Işığında Güven Duygusunun Kaynağı Olarak Müslümanlık Bilinci”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/2 (2008), 206.

¹²⁷ İbrahim Sarıçam, “Değerlerin Hayata Geçirilmesinde Hz. Peygamber: Güven Örneği”, *İslam’ın Güncel Sunumu*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 208.

teminatıdır ve çekişmeleri önlemek suretiyle müsâlemeyi yani bireyler arasında güven ahlâkını yerleştirmeyi hedeflemektedir.¹²⁸ Buna göre güven, birlikte yaşayabilmenin temel esaslarından da biridir.

Kur'ân'da dikkat çekilen temel hedef, dünyada Allah'ın razı olduğu bir hayatın yaşanması ve insan canının, onurunun ve kazançlarının korunmasıdır. Bu nihai hedef, dinin, canın, aklın, neslin ve malın korunması şeklinde kavramlaştırılmıştır. Tabiatın ve hayvan haklarının korunması da bu kavramlara dahildir. Bu kavramların tam anlamıyla yerine getirilen toplumlarda güven sağlanmış demektir. Bunların ötesinde bir arayış ise insanın tatminsizliği ve aç gözlülüğü olarak ifade edilebilir.¹²⁹

Güven duygusu, ahlâk alanındaki diğer değerlerin oluşmasına, emanet ahlâkının gelişmesine vesile olur. Toplumların ilerlemelerinin ve kalkınmalarının temelinde güven duygusu vardır. Medeniyet de güven temeli üzerine kurulur ve onunla devam eder. Bu manada bütün sosyal ilişkilerin temeli güvene dayalıdır. Başta eşler olmak üzere, kardeşler, çocuklarla anne-baba, işverenle çalışanlar, yöneticilerle yönetilenler arasında, devlet ile halkı ve kurumları arasında işlerin yolunda gitmesi için ilişkilerin güvene dayalı olması gerekir. İnsan bu güveni duyduğunda veya hissettiğinde potansiyelini kullanabilir, içindeki güzel duygularını etrafında sergileyebilir. Aksi halde bireyler arasındaki ilişkiler mekanikleşecek, hayat tabiri caizse robotlaşacaktır. Bu durumun sonucu olarak da güven duygusunun zayıf olduğu toplumda çalışanların enerjisi faydasız düşünce ve işlerle tüketilecektir. Buna karşılık yüksek güven, çalışanların yaratıcılığının ve aralarındaki iş birliğinin doğmasına ve çoğalmasına imkân verir. Bu bakımdan insanların çatışmasız, korkusuz ve kaygısız bir şekilde yaşayabilmeleri güven duygusunun varlığıyla mümkün olur.¹³⁰

Bireyde veya toplumda güven duygusunun var olabilmesi için güvenilecek birey veya kurumların doğruluklarına ve dürüstlüklerine inanmak ön koşuldur. İncanın olmadığı yerde güvenden söz etmek mümkün değildir. Buradan hareketle inanmakla güvenmenin birbirine ihtiyaç duydukları söylenebilir. Oranı bireyden bireye farklılık gösterse de her bir birey mutlaka birine veya bir şeylere kesinlikle inanır. Bu aşamada inanılan şeylerin veya kimselerin hangi taraflarına veya özelliklerine inanıldığı çok da önemli değildir. Önemli olan inanılanların da sizlere inanmalarıdır. Bu şekilde toplumda karşılıklı güven ortamı sağlanamadıkça hayatın normal seyrinde devamı güçleşecektir.¹³¹ Aslında herkes özü ve sözü doğru olan insana güvenir ve onun söylediğine inanır. Eşler arasında, ailede, işte, toplumda iki kişi arasındaki ilişkide, söyledikleri ve yaptıkları uyumlu olan insan, yani kişisel bütünlük içerisinde olan insan daha etkilidir. Kişisel bütünlük içerisinde olmayan insan ise etki gücünü kaybeder.”¹³²

¹²⁸ Şaban Karasakal, “Kur'ân'a Göre Güven Ahlâkı (Müsâleme)”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (2008/14), 183.

¹²⁹ İsmail Çalışkan, “Güven Toplumunun Kur'anî Temelleri”, *Hız Peygamber ve Güven Toplumu*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 36.

¹³⁰ Sarıçam, “Değerlerin Hayata Geçirilmesinde Hz. Peygamber: Güven Örneği”, 208-209.

¹³¹ Ömer Müftüoğlu, “Güven Ortamının Bir Toplum İçin Önemi ve Bunu Engelleyen Faktörler”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, sayı: 2 (2005), 147.

¹³² Doğan Cüceloğlu, *Anlamlı ve Coşkulu Bir Yaşam İçin Savaşçı*, (İstanbul: Sistem Yayıncılık, 2001), 108.

İslâm gerek fert ve aile gerekse sosyal ve fiziki dünyanın güven ve emniyet içerisinde olmasını hedeflemiştir.¹³³ Aynı şekilde huzurun sağlanabilmesi için güven sarsıcı davranışlar olan emanete riayet etmemek, yalan söylemek, sözünde durmamak zem edilmiştir. Bu anlamda Hz. Peygamber, Müslümanı başkasının elinden ve dilinden emin olduğu kimse olarak tanımlamaktadır.¹³⁴ Bu hadis kişinin bireysel olarak emin olması ve bu emin olma halinin sadece kendi içerisinde olmayıp topluma yansımaları gerektiğini vurgulamaktadır. Bu manada Hz. Peygamber'in henüz peygamberlik gelmeden önce cahiliye döneminde insanlar arasında emin/güvenilen olarak tanınması da bu bakımdan son derece anlamlıdır.¹³⁵

Toplumda güvenin sağlanması başta ailede sağlanmasıyla mümkündür. Bu anlamda toplumun en temel yapı taşı olan aileyi meydana getirecek olan nikâh sözleşmesinin gerçekleşebilmesi için taraflar arasında güven olması gerekir. Böyle bir güvenden sonra oluşan ailenin sağlıklı bir şekilde sürdürebilmesi için de yine eşler arasında karşılıklı güven, olmazsa olmaz temel koşuldur. Güven bittiği andan itibaren fiili olarak aile kurumunun varlığından söz etmek mümkün değildir. Eğer bu güvensizlik ortamı kısa sürede aşılamazsa hukuki olarak da aile birlikteliği sona erer.¹³⁶

Bireyde güven duygusunun var olması ve gelişebilmesi için bireyin aile şefkati görmesi gerekir. Bu manada aileden ve çevresinden gerekli ilgiyi görmeyen, dışlanan veya baskı altına alınan bireylerin benlik saygıları düşüktür. Bu bireyler güvensiz ve tedirgindirler, diğer insanlara karşı düşmanca duygularla doludurlar ve saldırgan davranışa daha yatkındırlar. Ailesi veya etrafından gördükleri ezilme, horlanma ve benimsenmeme gibi olumsuz davranışların sonucunda yaralanan benlik saygılarını kazanabilmeleri amacıyla farklı farklı yollara başvurabilirler.¹³⁷ Kaybettikleri benlik saygısını onlara tekrar kazandırabilmek için gerekli tedbirler erkenden alınmalıdır. Benlik duygusunu tekrar elde edebilmeleri için de en önemli hususlardan biri bireye ailede güven duygusunu kazandırmaktır. Burada dikkat çekilen husus aslında aile de oluşturulacak bir güven ortamının sadece ailede kalmayıp, böylelikle aile aracılığıyla toplumda da güvenin hâkim olacağı hususudur. Bunu elde etmek de Kur'ân'ın öngördüğü emin/güvenilir insan ve rol model el-emin Hz. Peygamber'in yaşantısını hayata geçirmekten geçmektedir.

3. Örneklikleri Bağlamında Hz. İbrâhîm ve Hz. İsmâil

İnsanın yetişmesinde en önemli ve etkili çevre ailedir. Toplumları millet ve ümmet yapan ulvi değerlerin nesilden nesile aktarılması aile kurumuyla mümkün olmaktadır. Bu anlamda ailenin yer aldığı bütün fonksiyonlarda yerine başka bir kurum veya kuruluşu koymak insan tabiatına ve fitratına aykırı sonuçlar doğuracaktır. Benzer girişimler, yetişen nesillerin beden ve ruh sağlığını bozacak, toplumun çözülüp çökmesinin önünü açacaktır.

¹³³ Abdurrahman Çetin, *Örneklerle Peygamberimiz*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006), 359 vd.

¹³⁴ Buhârî "İmân", 4.

¹³⁵ M. Asım Yediyıldız, "Hz. Peygamber (s.a.s)'in Güvenlik Politikası", *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu*, 611.

¹³⁶ Ömer Müftüoğlu, "Güven Ortamının Bir Toplum İçin Önemi ve Bunu Engelleyen Faktörler", 145.

¹³⁷ Berka Özdoğan, *Çocuk ve Oyun Terapisi*, (Ankara: Yargıçoğlu Matbaası, 1988), 149.

Toplum için bu denli önemli olan aile kurumu Kur'ân-ı Kerîm'de yer yer bazı peygamberler üzerinden gündeme getirilmektedir. Bu anlamda peygamber ailelerinden farklı örnekler sunularak muhataba ulaştırılmak istenen mesajlar, onların yaşadıkları olumlu ya da olumsuz örnekler üzerinden verilmektedir.

Allah'tan aldıkları emir ve yasakları insanlara ulaştırmada, ümmetleriyle olan ilişkilerinde doğruluktan ayrılmamış olan peygamberlerin her biri¹³⁸ inananlar için özellikle imanî ve ahlâkî konularda ideal rol modeldirler. Bu manada Kur'ân'da, peygamberlerden bazılarının hayatlarından kesitler, muhatap kitleye örneklik teşkil etmesi adına anlatılmaktadır. Çalışmanın bu kısmında Kur'ân'da, örnek peygamberlerden olan ve daha çok dini, ailevî, toplumsal ve ahlâkî özellikleriyle rol-model olarak sunulan Hz. İbrâhîm ve oğlu Hz. İsmâîl hakkında haber veren ilgili âyetler sevgi, sadakat ve güven bağlamında değerlendirilmeye alınacaktır.

Hz. İbrâhîm, Kur'ân'da ismi geçen, temel özelliklerinden birisi, sadâkat kavramıyla aynı kökten gelen “sıddîk” yani dosdoğru insan olarak ifade edilen model şahsiyetlerden biridir. Onun bu durumu Kur'ân'da “Kitap'ta İbrâhîm'i de an, çünkü o, çok doğru bir peygamberdi.”¹³⁹ ve “İbrâhîm'de ve onunla beraber olanlarda, sizin için gerçekten güzel bir örnek (üsve-i hasene) vardır...”¹⁴⁰ ifadeleriyle belirtilmektedir. Buna göre Allah Teâlâ, Hz. Peygamber'den, sıddîk olması hasebiyle, Hz. İbrâhîm hakkında kendisine gelen vahyi insanlara anlatmasını ve onunla ilgili âyet pasajlarını örnek olarak okumasını istemektedir. Ayrıca bu âyette ifade edilen sıddîk kavramıyla çalışmamıza da konu olan sadâkat kavramının en önemli şahsiyetlerinden birinin Hz. İbrâhîm olduğu anlaşılmaktadır.

Kur'ân'da isminden en çok bahsedilen ikinci peygamber Hz. İbrâhîm'dir. O'nun ismi toplam altmış dokuz defa, altmış dört farklı yerde geçmektedir.¹⁴¹ Kur'ân'ın farklı yerlerinde Hz. İbrâhîm'in babası, eşi ve çocuklarından da bahsedilmektedir. Hz. İbrâhîm'in peygamberliğine inanmayan babası Âzer,¹⁴² oğlunun davet ettiği tevhid inancına karşılık vermemiş, onunla farklı inanç sistemi içerisinde yer almıştır.¹⁴³ Buna rağmen Hz. İbrâhîm'in babasını daveti, onu peygamberlik görevi olan dinî çağrıda muhatap aldığına ve putperest olmasına rağmen ikili ilişkilerin nezaket sınırları içerisinde olması gerektiğine işaret etmektedir. Bu manada Kur'ân'da geçen diyaloglardan Hz. İbrâhîm'in, inkârcı bir babanın oğlu olduğu,¹⁴⁴ babası için Allah'tan bağışlanma dilediği fakat bu talebinin gerçekleşmediği de anlaşılmaktadır.¹⁴⁵ Buna göre baba ve oğul arasındaki biyolojik bağ inanç konusunda zıtlık gösterse de bu durumun O'nun peygamber olarak seçilmesinin önünde engel olmadığı

¹³⁸ Bk. Hasan Kâmil Yılmaz, *Anabatlaryla Tasavvuf ve Tarikatlar*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 189.

¹³⁹ Meryem 19/41.

¹⁴⁰ el-Mümtehine 60/4.

¹⁴¹ Fethi Ahmet Polat, “Seçkin Bir Soy İddiasının Kur'an Açısından Değeri (Hz. İbrahim Örneği)”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (19/19) (2005), 94; İlgili âyetler için bk. ‘Abdu'l-Bâkî, *el-Mu'cemu'l-müfhebes*, “ebr”, 2-3.

¹⁴² el-En'âm 6/74.

¹⁴³ Meryem 19/42-5.

¹⁴⁴ İlgili âyetler için bk. el-En'âm 6/74; et-Tevbe 9/114; Meryem 19/42-48; el-Mümtehine 60/4.

¹⁴⁵ Meryem 19/41-50; et-Tevbe 9/114.

anlaşılmaktadır. İnanç konusunun diğer bütün ilişkilerden farklı bir yerde durduğu farklı bir özelliğe sahip olduğu söylenebilir.

Hız. İbrâhîm babası Âzer'e hitap ederken nasıl hitap edileceğinin, evlat olarak babaya nasıl davranılması gerektiğinin mesajını vermektedir. Bu anlamda o, babasına karşı daima tatlı ve yumuşak dil kullanarak onu imana davet etmiş, bu şekilde o, hem kendisine yüklenmiş olan peygamberlik vazifesini yerine getirmiş hem de babasına olan sevgi, saygı ve bağlılığını da ifade etmiştir. Ayrıca tebliğ vazifesinin keyfiyeti açısından bakıldığında Hız. İbrâhîm'in davette takip ettiği metotta, tebliğine en yakın akrabalarından başlaması emredilerek¹⁴⁶ Hız. Peygamber'den de istenmiştir ki bu durum, Hız. İbrâhîm'in davetine ailesinden başlamasının rabbi tarafından onaylanması anlamına da gelmektedir. Buna göre bir kişi için ilk sorumluluğunun ailesine karşı olduğu manası da çıkarılmaktadır.

Hız. İbrâhîm'in nezaket kurallarına uygun bir biçimde yaptığı daveti, babası tarafından icabet görmediği gibi aynı zamanda babasının "Ey İbrâhîm! Sen benim tanrılarımın yüz mü çeviriyorsun? Eğer bundan vazgeçmezsen mutlaka seni taşlarım; uzun süre benden uzak kal!"¹⁴⁷ şeklinde bir tehdidine de maruz kalmıştır. Babası tarafından taşlama¹⁴⁸ ve sürgün ile tehdit edilmesine rağmen Hız. İbrâhîm'in narin üslûbunu bozmadığı ve "Selam sana (esen kal), Rabbimden senin için mağfîret dileyeceğim. Çünkü O bana karşı çok lütufkârdır."¹⁴⁹ ifadeleriyle de hala Rabbinden babasının bağışlanmasını talep etmesi, Hız. İbrâhîm'in babasına olan sevgi ve şefkatini göstermesi ve örnek olması açısından son derece manidardır.

Hız. İbrâhîm'in "Babacığım!" (بَا أَبَتِ) diye sevecen bir üslûpla hitabı, onun babasına karşı sevgili ve merhametli bir evlat olduğunu göstermektedir. Burada bir bakıma ebeveyn Müslüman olmasa dahi, onlara nasıl hitap edilecekleri öğretilmekte, benzer şekilde yapılacak bir tebliğin muhatap üzerindeki tesiri gösterilmektedir.¹⁵⁰ Ebeveyne her zaman saygılı davranılması, her ne olursa olsun görgü kuralları çerçevesinde hareket edilmesi gerektiği Kur'an'ın diliyle Hız. İbrâhîm'in örneği¹⁵¹ üzerinden sunulmaktadır. Ayrıca Hız. İbrâhîm'in bu davranışının Kur'an'da anne-babaya iyilikte bulunmayı, öf bile dememeyi emreden,¹⁵² iyilikle davranmayı tavsiye eden¹⁵³ ve günaha sokmak için ısrar etmeleri dışında onlara itaat edilmesi gereği¹⁵⁴ konusundaki emir ve tavsiyelere uygun olduğu görülmektedir.¹⁵⁵

¹⁴⁶ eş-Şuarâ 26/214.

¹⁴⁷ Meryem 19/46.

¹⁴⁸ Âyette geçen "taşlama" ifadesinin tefsirlerde, sözle hakaret etme ve sataşma manasında olduğu belirtilmektedir. Bk. Ebu'l-Hasan Mukâtil b. Süleyman b. Beşir, *Tefsîr-u Mukâtil b. Süleyman*, thk. Ahmed Ferid, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 2/314; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 18/205.

¹⁴⁹ Meryem 19/47.

¹⁵⁰ Burada, Allah Teâlâ'nın, Hız. Musa ve Hız. Harun'a, Firavun'a yapacakları davette yumuşak sözle hitap etmeleri karşısında belki de onun bundan etkilenebileceğini belirten âyette de hatırlanabilir. Bk. Tâhâ 20/44.

¹⁵¹ el-Mümtehine 60/4, 6.

¹⁵² el-İsrâ 17/23, 24.

¹⁵³ Lokmân 31/14.

¹⁵⁴ Lokmân 31/15.

¹⁵⁵ Mehmet Mahmut Ata, "Kur'an'da Hız. İbrâhîm'in Örneğinde Aile İlişkisi ve Eğitimi", *Uluslararası Hız. İbrâhîm (a.s.) ve Nübüvvet Sempozyumu*, (İstanbul: Nida Yayınları, 2019), 363-365.

Hiz. İbrâhîm'in babasına yaptığı davette alınacak birçok mesajın yanında onun, babasına olan sevgi, saygı ve sadâkatini de sezme mümkündür. Bu manada Hiz. İbrâhîm'in, babasına ilk hitaplarında nazik ve yumuşak bir üslûp kullandığı, karşılaştığı nezaketsiz tavra rağmen bu üslûbunu bozmadığı, ondan tamamen ümidini kesmesine rağmen bu aşamada bile bir eğitimci tavrıyla onur kırıcı bir tarzda hareket etmediği görülmektedir.¹⁵⁶

Çocuk sahibi olmak ve bu yolla neslini devam ettirmek, insanın fitraten içinden gelen bir duygu olmalı ki Kur'ân'da, bazı peygamberlerin evlat sahibi olmak için Allah'a dua ve niyazda buldukları ifade edilmektedir.¹⁵⁷ Bu peygamberlerden biri de "Ey Rabbim, bana salihlerden olacak bir çocuk bağışla!"¹⁵⁸ niyazıyla dua eden Hiz. İbrâhîm'dir. Sonrasında duasının kabul edildiğini ve ilerlemiş yaşına rağmen kendisine baba olmayı lütfettiği için de Rabbine olan şükran ve nimetini "İhtiyarlığıma rağmen bana İsmâil'i ve İshâk'ı lütfeden Allah'a hamdolsun! Şüphesiz Rabbim duaları işitendir."¹⁵⁹ şeklinde ifade etmiştir.

Hiz. İbrâhîm hakkında olduğu gibi Kur'ân'da Hiz. İsmâil hakkında da "sıddîk" ifadesi kullanılarak, onun da babası gibi sadakat konusunda kusursuz sayılabilecek bir karaktere sahip olduğu anlatılmaktadır. Bu yönüyle onun da imrenilecek, örnek alınabilecek bir peygamber olduğuna işaret edilmiştir. Hiz. İsmâil'in inananlar için örneklik teşkil eden sadâkati, "Kitap'ta İsmâil'i de an. Çünkü o sözünde duran, elçi bir peygamberdi."¹⁶⁰ ifadeleriyle belirtilmiştir. Bu manada Kur'ân'da, Hiz. İsmâil de tıpkı babası gibi Kur'ân'da anılarak, muhataplardan örnekliği yaşatmaları istenmiş ve bu yolla Allah'a ve insanlara karşı sadakat bilincinin canlı tutulması amaçlanmıştır.¹⁶¹

Bir gün rüyasında Hiz. İbrâhîm, oğlunu boğazladığını görür. Bu durum birkaç defa tekrarlanınca, durumu oğlu İsmâil'e anlatır. Kur'ân'da "Yavrucuğum! Rüyada seni boğazladığımı görüyorum; bir düşün, ne dersin? O da cevaben: Babacığım! Emrolduğun şeyi yap. İnşallah beni sabredenlerden bulursun, dedi."¹⁶² ifadeleriyle anlatılan olayın akabinde Hiz. İbrâhîm, gördüğü rüya üzerine İsmâil'in teslimiyetini, sadâkatini öğrenme amacıyla ona danıştığı, buna karşılık oğlu İsmâil'in hakiki anlamda bir teslimiyet gösterdiğini, rüyada verilen ilahî bir emir olduğunu göstermektedir.¹⁶³ Tereddüt etmeksizin Allah yolunda kurban edilmeye razı olan Hiz. İsmâil'in, babasına "Babacığım! Emrolduğun şeyi yap" diyerek cevap vermesi, ondaki imanı, teslimiyeti babasına olan güven ve sadâkati

¹⁵⁶ Ramazan Gürel, *Din Eğitimi Açısından Kur'an'da Hz. İbrahim (a.s.)*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 82.

¹⁵⁷ Bk. Âl-i İmran 3/35; Meryem 19/5.

¹⁵⁸ es-Sâffât 37/99-100.

¹⁵⁹ İbrâhîm 14/39.

¹⁶⁰ Meryem 19/54.

¹⁶¹ Abdurrahman Kasapoğlu, "Bir Kişilik Özelliği Olarak Kur'an'da "Sadâkat", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (Bahar 2010), 144.

¹⁶² es-Sâffât 37/102.

¹⁶³ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-u Mukâtil*, 3/104.

göstermektedir. Ayrıca bu durum buradaki talebin vahiyle teyit edilmiş bir emir olduğunu da göstermektedir.¹⁶⁴

Hız. İbrâhîm'in, onca evlat hasreti çektikten sonra kavuştuğu biricik evladını kurban etmekle emrolunmasının, Kur'ân'ın "Doğrusu bu apaçık bir sınavdır."¹⁶⁵ ifadesiyle zorlu bir imtihan olduğunu, bu çetin imtihanı başarıyla vermeleri, baba-oğul peygamberlerin aynı zamanda Allah'a olan teslimiyetlerini ve sâdatkatlerini göstermektedir. Burada aslında baba ve oğlun Allah Teâlâ'nın emrine uymalarını görmek mümkünken kullanılan ifadelerden babanın oğluna olan sevgisini, oğlun da babasına olan sadâkat ve güvenini görmek mümkündür.

Hız. İbrâhîm'in oğlunu kurban etme girişiminden baba ve oğlun teslimiyet ve tevekküllerinin yanı sıra aile reisi olarak da bir babanın dini yükümlülüklerde öğretici ve tavizsiz olması, çocuklarının da görüşlerini dikkate alarak onlara değer vermesi; çocukların da aynı şekilde dine aykırı olmayan hususlarda ebeveynlerine karşı koşulsuz itaat etmeleri gerektiği anlaşılmaktadır. Bu olayda baba-evlat iletişimi bakımından diyalogda geçen "babacığım", "yavrucuğum" gibi nazik ve değer verici bir dil kullanmanın iletişimin etkisi bakımından son derece önemli olduğu,¹⁶⁶ ayrıca Hız. İsmâîl'in baba evlat ilişkisinin nasıl olması gerektiğiyle ilgili rol modellik arz eden tarif edilemez bir teslimiyet örneği sergilediği de ifade edilmelidir.¹⁶⁷

Allah'a olan teslimiyetini O'nun yolunda kurban edilmeyi göze alarak hem rüyasını hem de imanını tasdik ettirdiği haber verilen Hız. İsmâîl'in¹⁶⁸ Kur'ân'da geçen "(Ey Peygamber! Hatırla ki;) O (Hız. İsmâîl), ailesine namazı ve zekâtı emrederdi. Rabbi nezdinde de hoşnutluk kazanmış bir kimse idi."¹⁶⁹ ifadeleriyle çocuklarına nasihatlerinde namazı öncelediği ve bu vb. davranışlarından dolayı Rabbi katında razı olunan kullardan olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Hız. İsmâîl'in başta eşi ve evlatları¹⁷⁰ olmak üzere hane halkını ve içerisinde bulunduğu toplumu¹⁷¹ temel ibadetlerden olan¹⁷² namaza ve zekâta teşvik ettiği bildirilmektedir. Yani Hız. İsmâîl'in tıpkı babası gibi ailesine ve kavmine yaratıcılarıyla irtibatlarını korumaları için namaza devam etmelerini, toplumun maddi anlamda rahatlığı için de zekâtı vermelerini emrettiği anlaşılmaktadır.¹⁷³ Burada hem tavsiyeleri hem de ilahî vahyin emri doğrultusunda yaşadıkları imtihan göz önünde bulundurulduğunda iki peygamberinde baba-oğul ilişkisi, sevgi, sadâkat ve güven bağlamında Kur'ân'da anlatılan en önemli peygamberlerden olduğu ifade edilebilir.

¹⁶⁴ Ebû Abdullah Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 26/137; 'Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beydâvî, *Envâr'u't-tenzîl ve esrâr'u't-te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı, (Beyrut: Daru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1997), 5/15.

¹⁶⁵ es-Sâffât 37/102.

¹⁶⁶ Kanik, "Kur'ân Kıssalarında Ailevi İlke ve Değerler", 273.

¹⁶⁷ Küçük, "Günümüzde Aile ve Kur'ân'dan Örnek Aileler", 428.

¹⁶⁸ es-Sâffât 37/102-108.

¹⁶⁹ Meryem 19/55.

¹⁷⁰ Kurtubî, el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân, 11/116.

¹⁷¹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-u Mukâtil*, 2/316.

¹⁷² Seyyid Kutub, *Fî zıllâli'l-Kur'ân*, (Kahire: Dâru's-Şurûk, 2003), 4/2313.

¹⁷³ Ali Küçük, *Besâiru'l-Kur'an* (Konya: Adım Matbaacılık ve Ofset, 2013), 8/404.

Sonuç

İnsanlık tarihine bakıldığında aile, toplum ve millet için çok önemli bir role sahip olmuş ve insanların toplum haline gelmesinde önemli ve büyük görevler üstlenmiştir. Bu anlamda insanlığın temelini ailede atıldığı söylenilebilir. Tarihe bakıldığında da ilk toplumun aileden meydana geldiği anlaşılmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de bu konuya dikkat çekilirken yaratılan ilk insanın Hz. Âdem olduğu ve onunla eşinin bir aile olarak yaşadığı anlatılmakta, insanların toplum içerisindeki inanç ve davranışlarını yönlendirmek adına, bazen kişi veya kişiler üzerinden bazen de bir topluluk veya topluluklar üzerinden mesaj verilmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de vermek istediği mesajı muhatabına iletmek için çoğu konuda örneklik teşkil edecek bilgi ve haber sunduğu gibi aile konusunda da geçmiş peygamberlerden bahsetmektedir. Bu noktada Kur'ân'da bazı peygamberlerin aile yaşantılarından kesitler aktarılacak suretiyle muhatapların ufkunu açacak, yolunu aydınlatacak birçok ilke ve prensipler anlatılmaktadır. Aile bağlarını sağlamlaştıran ve aileyi her türlü riske karşı korunaklı hale getiren ahlakî prensiplerin bazılarına ve Hz. İbrâhîm'in bu anlamdaki örneğine bakıldığında, mekân ve zaman değişse bile ailenin öneminin ve aileye olan ihtiyacın hiçbir zaman değişmeyeceği anlaşılmaktadır. Bu sebeple Müslümanın bir yönüyle yaşanan değişimi iyi takip etmesi diğer bir yönüyle de Kur'ân ve sünnette aileyle ilgili öngörülen ilke ve kurallardan ödün vermeden yaşamaya çalışması gerekmektedir.

Toplumun birlik ve beraberliğinin ailede başlayarak tüm toplumu kapsadığı gibi çözülme de ilk olarak ailede başlayacaktır. Binası sağlam temeller üzerine kurulmuş ailelerde zaman zaman bazı sorunlar ortaya çıksa da tekrar toparlanması, problemlerin giderilmesi ve o temeller üzerinde ailenin yeniden inşa edilmesi sevgi, sadâkat ve güven gibi aileyi ayakta tutan dinamikleri canlı tutmakla mümkün olabilir.

Kur'ân'da seçkin bir aile olduğu, âlemlere üstün kılındığı vurgulanan Hz. İbrâhîm ve ailesi davranış modelleri açısından Müslümanlar için örnek bir aile teşkil etmektedir. İtaat, teslimiyet ve fedakarlığın timsali olmakla birlikte, sevgi, sadâkat ve güven kavramlarının da örneğini Hz. İbrâhîm'in oğlu İsmâil ile olan diyaloglarında görmek mümkündür. Yapılan çalışmada Kur'ân'da anlatılan örneği üzerinden Allah'a olan teslimiyetin, sabır ve tevekkülün adeta zirvesini yaşayan Hz. İbrâhîm'in bazı davranış özellikleri tespit edilmiştir. Buna göre evladın her ne şart, zaman veya mekânda olursa olsun ebeveynine sevgi ve saygı göstermesi, ebeveyninde çocuklarına sevgi duyması, hayırlı tavsiyelerde bulunmaları ve her zaman şefkat göstermeleri önem arz etmektedir.

Kur'ân'ın nüzulünden çok önce yaşamış Hz. İbrâhîm'in Kur'ân'da yeniden gündeme alınması ve güzel örnek olarak sunulması o günün muhatap toplumuna olduğu kadar günümüz toplumu için de unutulmuş bazı ahlâkî kuralları tekrar hatırlatmaktadır. Bu manada Hz. İbrâhîm özelinde anlatılan durumlar aslında günümüzde de güncelliğini korumaktadır. Bu manada, baba, evlat ve diğer bireyler arasındaki ilişkilerin sevgi, sadakat ve güven gibi âhlâkî ilkelere uygun olarak güzel bir dille yürütülmesinin gerekliliği anlaşılmaktadır.

Günümüz dünyasının ailesindeki sıkıntı ve problemlerin temel kaynağının bu değerlerden yoksun olması olarak ifade edilebilir.

Kaynakça

- ‘Abdu’l-Bâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu’cem’ul-müfeyres*. Kahire: Dâru’l-Hadîs, 2001.
- Akbaş, Ahmet. *Kur’ân’da İnsanın Mutluluğu*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- Ata, Mehmet Mahmuz. “Kur’ân’da Hz. İbrâhîm’in Örneğinde Aile İlişkisi ve Eğitimi”. *Uluslararası Hz. İbrâhîm (a.s.) ve Nübüvvet Sempozyumu*. 1/357-376. İstanbul: Nida Yayınları, 2019.
- Ateş, Abdurrahman. *Kur’ân’da Huzur ve Sükûn*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.
- Aydın, Mehmet Akif. “Aile”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 2/196-200. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- Ayverdi, İlhan. *Misalli Türkçe Sözlük*. 3 cilt. İstanbul: Kubbealtı, 2011.
- Badur, Emel, ve Gamze Turan Başara. “Aile Hukukunda Sadakat Yükümlülüğü ve İhlalinden Kaynaklanan Manevi Tazminat İstemi”. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2016: 101-136. https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000001807
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *Sabîhu’l-Buhârî*. thk. Mustafa Dîb el-Buğa. 4 cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1987.
- Cevziyye, İbn Kayyım. *Ravzatu’l-muhibbîn ve nüzbetü’l-mustâkîn*. Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1987.
- Cüceloğlu, Doğan. *Anlamlı ve Coşkulu Bir Yaşam İçin Savaşç*. İstanbul: Sistem Yayıncılık, 2001.
- Çağbayır, Yaşar. *Ötüken Türkçe Sözlük*. 5 Cilt. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2007.
- Çalışkan, İsmail. “Güven Toplumunun Kur’anî Temelleri”. *Hz. Peygamber ve Güven Toplumu*, 35-53. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Çapcıoğlu, İhsan. “Sadakatsizliğin Bireye, Aileye ve Toplumaya Yansımaları.” *Sadakat ve Güven Bağlamında Aile*, 87-99. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Çetin, Abdurrahman. *Örneklerle Peygamberimiz*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006.
- Demirtaş, Mehmet. “Sadakat Felsefesi Açısından Ailede Sadakat”. *Kadın ve Aile Üzerine Araştırmalar*, Emine Ögük, 169-187. Ankara: İlahiyat, 2018.
- Draz, Muhammed Abdullah. *Kur’ân Ahlâkı*. çev. Emrullah Yüksel - Ünver Günay. İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.
- Duman, M. Zeki. *Âdâb-ı Muâşeret*. İstanbul: Tuğra Neşriyat, 1989.
- Durmuş, Zülfikar. “Kur’an-ı Kerim’de Sosyal Gruplar”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, (2003): 17-46.
- Ebû Dâvud, Süleymân b. El-Eş’as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvud*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, t.y.
- el-Ferâhîdî, Ebû Abdirrahmân Halil b. Ahmed. *Kitâbu’l-‘ayn*, thk. Mehdî Mahzûmî - İbrahim Samraî. 8 Cilt. y.y., y.y., ts.

en-Nesâî, Ahmed b. Şuayb Ebû Abdîrrahman. *Sünenün'-Nesâî*. thk. 'Abdu'l-Fettâh Ebû Ğudde. 8 Cilt. Halep: Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmî, 1986.

et-Tirmizî, Muhammed b. İsa. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâî't-Türâsî'l-'Arabîyye, t.y.

Fromm, Erich. *Sevme Sanatı*. çev. Işitan Gündüz. İstanbul: Say Yayınları, 2000.

Gezgin, Ali Galip. *Kur'an'da Sevgi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010.

İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü'l-'Arab*. 55 Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, ty.

Kanik, İsa. "Kur'an Kıssalarında Ailevî İlke ve Değerler". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/2 (Ekim 2020), 256-286. <https://doi.org/10.31121/tader.757908>

Karagöz, İsmail. "Kur'an'da Sıdk Kavramı ve Sâdik İnsan." *Diyanet İlmi Dergi* 37/1 (2001), 103-117.

Karaman, Hayrettin, vd. *Kur'an Yolu: Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.

Karasakal, Şaban. "Kur'an'a Göre Güven Ahlâkı (Müsâleme)". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14 (2008), 182-226.

Kasapoğlu, Abdurrahman. "Bir Kişilik Özelliği Olarak Kur'an'da 'Sadâkat'". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1, (Bahar 2010), 119-155.

Kurtubî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'an*. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısırî, 1964.

Kutub, Seyyid. *Fî Zılâli'l-Kur'an*. 6 Cilt. Kahire: Dâru's-Şurûk, 2003.

Küçük, Ahmet. "Günümüzde Aile ve Kur'an'dan Örnek Aileler." *Tefsir Araştırmaları Dergisi (TADER)* 3/2 (Ekim 2019), 408-442. <https://doi.org/10.31121/tader.615689>.

Küçük, Raşit. *Sevgi Medeniyeti*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2007.

Mâce, İbn. *Sünen-i İbn Mâce*. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.

Martı, Huriye. "Aileyi Ayakta Tutan Ahlâki Değerler." *Peygamberimiz ve Aile*, Hale Şahin, 61-71. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019.

Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ. *Tefhîmu'l-Kur'an*. çev. Muhammed Han Kayani v.d. 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.

Mukâtil b. Süleyman, Ebu'l-Hasan b. Beşîr. *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*. thk. Ahmed Ferid. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.

Müftüoğlu, Ömer. "Güven Ortamının Bir Toplum İçin Önemi ve Bunu Engelleyen Faktörler". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/ 2 (2005), 143-159.

Müslim, Ebu'l-Hüseyin el-Kuşeyrî. *Sabîb-u Müslim*. thk. Muhammed Fuâd 'Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâî't-Türâsî'l-'Arabîyye, ts.

Oktay, Ayşe Sıdika. "Bireyden Aileye Aileden Topluma Sadakat ve Güven". *Sadakat ve Güven Bağlamında Aile*, 103-123. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019.

Okumuş, Ejder. "İnsani Bir Nitelik Olarak Sadakat". *Sadakat ve Güven Bağlamında Aile*, 11-25. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019.

- Özdemir, Abdurrahman. “Kur’an ve Sünnette Sadakatin Kavramsal Çerçevesi”. *Sadakat ve Güven Bağlamında Aile*, 35-40. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Özdemir, Ahmet – Teyfur, Mansur. *Kur’an’da Aile Mefhumu*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2017.
- Özdeş, Talip. “Ahlâk-Vahiy İlişkisi ve Kur’an’da İman-Ahlâk-Amel Bütünlüğü”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2006), 5-21.
- Özdoğan, Berka. *Çocuk ve Oyun Terapisi*. Ankara: Yargıçoğlu Matbaası, 1988.
- Özel, Ahmet. “âl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* 2 (1989), 305-306.
- Parlatır, İsmail. *Türkçe Sözlük*. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1998.
- Polat, Fethi Ahmet. “Seçkin Bir Soy İddiasının Kur’an Açısından Değeri (Hz. İbrahim Örneği)” *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/19 (2005), 93-152.
- Püsküllüoğlu, Ali. *Türkçe Sözlük*. 7. Basım, İstanbul: Can Yayınları, 2008.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebu’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. *el-müfredât fî garîbi’l-Kur’ân*. Beyrut: Dâru’l-Mârife, 2005.
- Râzî, Ebû ‘Abdullah Fahreddîn. *mefâtîhu’l-gayb*. 17 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübîl-‘İlmiyye, 2000.
- Sarıçam, İbrahim. “Değerlerin Hayata Geçirilmesinde Hz. Peygamber: Güven Örneği”. *İslam’ın Güncel Sunumu*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006. 205-216.
- Sert, Hüseyin Emin. “Kur’an-ı Kerim Işığında Güven Duygusunun Kaynağı Olarak Müslümanlık Bilinci”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2008), 197-225.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Câmi’u’l-beyân an te’vîli âyi’l-Kur’ân*. 14 Cilt. yy., Müessesetü’r-Risale, 2000.
- Tütün, Sevgi. *Kur’an’da Peygamber Aileleri*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2012.
- Ünal, İ. Hakkı. “Kur’an ve Sünnet Verileri Işığında Aile”. *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi* (2011), 6-9.
- Varol, M. Bahaüddin. *Ehli Beyt*. Konya: Yediveren Kitap, 2004.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur’an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979.
- Yediıldız, M. Asım. “Hz. Peygamber (s.a.s)’in Güvenlik Politikası”. *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu*, 609-616. 2007.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. *Anabatlaryla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.
- Zemahşerî, Ebu’l-Kâsım Carullâh. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmi’i’t-tenzîl ve uyûni’l-ekâvîl fî vücûhi’t-te’vîl*. thk. Abdürezzâk el-Mehdî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ’i’t-Türâsi’l-‘Arabiyye, ts.
- <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4721.pdf> (Erişim: 24.10.2020)